

SEMERKAND ŞEHRİNİN ANTİK DÖNEMDEN 19. YÜZYILA KADAR OLAN FİZİKSEL GELİŐİMİ

*Physical Development of The
City Of Semerkand From The
Antiquity to the 19th Century*

İbrahim ÇEŞMELİ*

Ancient Samarkand was founded on the Afrasiab hill, which lay north of today's Samarkand. City life at Afrasiab is considered to have begun in the Persian Era (6th-5th centuries B.C.) and to have been abandoned in Timur's period (end of the 14th century A.D.). Before the 8th century A.D., ancient Samarkand had a citadel surrounded by city wall like other Central Asian feudal cities. Rabad ramparts, which enclosed the suburbs, city (shahristan) and citadel (khundiz), were constructed after the 8th century in Arab times. This scheme resembled that of some other big cities in Central Asia. New Samarkand, which was founded south of the Afrasiab hill in Timur's era, had a citadel surrounded by city walls. During the next centuries, Samarkand developed in the same area and in the 19th century, it was replanned by Russians, who founded the basis of modern Samarkand.

* AraŐ. Gör., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat AraŐtırmaları Enstitüsü.

Bugün Semerkand¹ şehri, Amu Derya ile Sır Derya nehirleri arasında, Özbekistan sınırları içinde Zereşan nehrinin yukarı kesiminin güneyinde, ülkenin de güneydoğusunda kıvıll kum çölünün sınırında yer almaktadır. Bu bölgeye tarihte Soğdıyana, Maveraünnehir, Turan, Transoxiana gibi isimler verilmiştir².

Etrafı dağlarla çevrili olan Semerkand şehri, düz bir ova üzerine kurulmuş olup 70 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Şehrin bugünkü nüfusu 400.000 civarındadır³. Geçmişte olduğu gibi⁴ bugün de Semerkand'ın ekonomisi, Zereşan nehrine bağıllı sulama kanalları çevresinde oluşturulan verimli tarım alanlarına dayanmaktadır. Bunun yanında çeşitli ticaret işleri, hayvancılık, sanayi⁵ kuruluşları ve geleneksel el sanatlarını sürdüren atölyeler şehrin ekonomisine katkıda bulunmaktadır⁵.

Yapılan araştırmalarda, bölgedeki insan yerleşimine ait izler günümüzden 40.000 yıl öncesine kadar gitmektedir⁶. Arkeolojik kazılar ve kalıntılardan, eski Semerkand şehrinin, bugünkü Semerkand'ın kuzeyinde yer alan ve Afrasiab olarak bilinen tepenin üzerinde olduğu anlaşılmıştır. Eski Semerkand şehri yaklaşık 2.2 km²'lik alanı kaplamaktaydı. Kuzeyden güneye 1.5 km., doğudan batıya ise yine 1.5 km. uzunluğundadır. Arkeolojik araştırmalarda bulunan kalıntılar ışığında, Afrasiab'ta şehir hayatına geçiş Persler döneminde M.Ö. 6-5 yüzyıllarda başladığı düşünülmekte olup şehir, 14. yüzyılın sonlarına doğru Timur devrinde terkedilmiştir⁷. Afrasiab tepesinde bulunan şehir, Zereşan nehrinin güneyinde onun suladığı verimli topraklar üzerine kurulmuştu ve tepenin kuzeyinden, Zereşan nehrine bağıllı Siab (Kara su) sulama kanalı geçmekteydi. Afrasiab adından ilk defa 11. yüzyılda yazılmış olan İranlı şair Firdevsi'nin "Şehname" adlı eserinde söz edilmekte olup burada Afrasiab, Soğdıyana'nın İranlı efsanevi kahramanı olarak geçmektedir. Afrasiab kelimesinin, eski Soğdça'dan türediği

¹ 7-8. yüzyılda Soğdça yazılmış belgelere göre Semerkand ismi "Sm'rkndç" şeklinde ifade ediliyordu. Dolayısıyla Semerkand isminin, Araplar'dan önce bölgenin yerel dili olan Soğdçadan kaynaklanmış olabileceğini düşünebiliriz. bkz.; T. Rahmatov, "Etimologiya Toponima 'Samarkand'", *Sovjetskaya Türkologiya*, no 4, 1973, s.47-50; Abdulkadir İnan, "Orta Asya'da Muğkale Hafriyatında Bulunan Vesikalar", *Belleten*, VII/27,1943, s.615-619; "Semer" kelimesi, Arap dilinde "meyve, mahsül, verim, netice", Farsçada "kand (kend)" kelimesi ise "şehir" anlamındadır. Bu iki kelimenin birleşiminden Semerkand isminin "verimli şehir" anlamına geldiği düşünülebilir. Muhtemelen bu isim şehrin arazisinin çok verimli olmasından doğmuştur. Farsça da ise "semer" kelimesi Turan hükümdarlarından biri olarak da gösterilmekte ve Farsça da Semerkand (Kendi Semer) kelimesi Semer'in kurduğu şehir anlamındadır. Fakat kelimenin ilk bölümünün anlamı tartışmalıdır. bkz.; Ziya Şükün, "Semerkand", *Farsça-Türkçe Lügat*, C. 7, İstanbul 1948, s.1216; Ferit Develioğlu, "semer", *Osmanlıca-Türkçe*, Ansiklopedik Lügat, Ankara 1997, s.935. H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, "Samarkand", *Encyclopedia of Islam*, C. 8, Ledien 1995, s.1031; Dietrich Brandenburg, *Samarkand*, Berlin 1972, s.9. Tarihi kayıtlarda şehre, zenginliğinden dolayı Türkler "Semiz Kent" demiş ve Semerkand kelimesinin buradan kaynaklandığı kaydedilmiştir. Türkçe de "semiz" kelimesi "şişman, besili hayvan" anlamındadır. Türkçe de "kend" kelimesi Farsça da olduğu gibi "şehir" anlamını veriyordu. bkz.; Ruy Gonzales De Clavio, (Çev. Ö. R. Doğrul), *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, İstanbul 1975, s.175; Zahirüddin Muhammed Babur, (Çev. Reşit Rahmeti Arat) *Babur'un Hatıratı*, C. I, İstanbul 1989, s.69; Kaşgarlı Mahmud, (Çev. Besim Atalay), *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara 1941, s.150; Kaşgarlı Mahmud, (Besim Atalay),"kend", *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1939, s.344; Kaşgarlı Mahmud, (Besim Atalay),"semiz", *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1939, s.365; E. Bretschneider, *Medieval Researches*, C. II, London 1910, s.60; Bir rivayete göre "Semer" İskenderin cariyelerinden birinin ismidir. İskender Semerkand şehrini bu cariyeye için inşa etmiştir. Başka bir rivayete göre ise Yemen meliklerinden Semer bin Mâlik Semerkand şehrini tahrib etmiştir. Eski Yemen dilinde "kand" kelimesi tahrib etmek anlamında olup Semerkand Semer'in tahrib ettiği şehir anlamına gelmekteymiş. Semerkand Türkçede "güneş şehri" anlamına da geliyormuş. Bkz.; İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-Mesnevi*, C.1, İstanbul 1287, s.259-260.

² D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.9-11; H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1031; Stefano Bianca (Director), "Planning For The Historic City of Samarkand", *Historic Cities Support Programme*, Rome 1997, s.6, 18; Andrew Petersen, "Samarkand", *Dictionary of Islamic Architecture*, London- Newyork 1996, s.247

³ S.Bianca, *a.g.e.*, s.18

⁴ Vassiliy Viladimiroviç Barthold, (Haz. H. D. Yıldız), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s.86-88; H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1031

⁵ S.Bianca, *a.g.e.*, s.6, 22, 32, 42, 45, 47; H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1034; Anonim, "Samarkand", Great Soviet Encyclopedia, C. 22, Moscow 1974, s.574-575.

⁶ L. I. Albaum-B. Brentjes, *Wachter des Goldes*, Berlin 1972, s.20, 33; I. Umnyakov-Y. Aleskerov, *Samarkand*, Moskow 1972, s.13-14.

⁷ Alexander Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, Moscow 1959, s.282, 285-286; Gregoire Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia*, Leiden-Köln 1970, s.108,123-125; S.Bianca, *a.g.e.*, s.6.

düşünülmekte ve günümüzde Tacikçe'de "Siab nehrinin (Kara nehir) üzerinde" anlamını taşımaktadır⁸ (plan 1).

Eski Semerkand hakkında yazılı ilk tarihi bilgileri, M.S.1-2 yüzyıldaki Romalı tarihçi ve coğrafyacılarından öğreniyoruz. Bu bilgiler, İskender'in Semerkand'ı M.Ö. 329 yılında aldığı dönemi anlatmaktadır. Antik dönem kaynaklarında Soğdiana bölgesinde gösterilen ve ihtimalle Soğdça'dan kaynaklanmış "Marakanda" denilen şehrin, Afrasiab tepesinde bulunan eski Semerkand şehri olduğu bugün araştırmacılar tarafından genelde kabul edilmektedir⁹. Strabo, Soğdiana bölgesinde Marakanda ismiyle bir şehrin yer aldığını kaydetmektedir¹⁰. Quintius Curtius Rufus, Marakanda şehrini çevreleyen surun 70 stad¹¹ uzunluğunda ve kalesinin de bir başka surla çevrili olduğunu belirtmiştir. Bu şehri muhtemelen bir Soğdlu olan Spitamenes isimli bir hükümdar yönetiyordu.¹² Flavius Arrianus ise, Marakanda şehrinin Soğdiana bölgesinin baş şehri olduğunu kaydetmektedir¹³. Muhtemelen bu yazarlar, şehri hiç görmedikleri halde, kendilerinden önce yazılmış olan kaynaklardan faydalanarak şehir hakkında bilgi vermişlerdir.

İslamiyet öncesi eski Semerkand hakkında, antik dönem batılı kaynakları dışında Çin kaynaklarında da bilgiler bulunmaktadır. Şehir ilk olarak Han döneminde M.Ö. 2. yüzyıl-

da K'ang-kü, daha sonraları Kang, Si-wan-kin ve Sa-mo-kien isimleriyle tanınmıştır¹⁴. Çinli elçi Wei Tsie, Semerkand'ı ziyaret etmiş (M.S.605-616) ve bu şehri "K'ang" ismiyle kaydetmiştir. Çinli elçi, Semerkand ülkesi halkının ticarete çok yatkın olduklarını ve bir erkek çocuğa beş yaşına geldiğinde okuma yazma öğretildiğini, sonra da ticaret eğitimi aldırıldığını belirtmektedir. Elçi, yılın ilk altıncı ayının birinci günü kralın ve halkın tamamen yeni elbiseler giydiklerini, saçlarını ve sakallarını tıraş edip, şehrin doğusunda ormanlık alanın girişinde yedi gün boyunca at üzerinde ok atıp, sonuncu gün geldiğinde bir altın paranın hedef tahtasının üzerine konduğunu ve ona isabet ettirenin bir günlük kral olduğundan bahsetmektedir. Çinli elçi, halkın ilahlarına çokça adak sunma gibi adetlerinin bulunduğundan bahseder. Elçi, halkın kutsal saydıkları bir çocuğun yedinci ayda öldüğüne ve cesedinin de kaybolduğuna (etleri dökülmüş sadece kemikleri kalmıştır) inandıklarını ve bu ay geldiği zaman din adamlarının siyah pileli kıyafetler giydiklerini ve çıplak ayakla yürüyüp, karınlarına vurarak ağlayıp inlediklerini, ayrıca kadınlar ve erkeklerden oluşan sayıları 300-500 kişinin etrafa dağılarak bu kutsal çocuğun bedenini aradıklarını ve yedinci gün törenin sona erdiğini kaydetmektedir. Wei Tsie, şehrin dışında mezarlık alanlarının bulunduğunu ve eğer biri ölürse cesedinin, kapalı bir mekanda özel olarak eğitilmiş köpeklere parçalatılıp, kemiklerinin de toplanarak özel bir törenle gömüldüğünden de bahsetmektedir¹⁵. İslamiyet öncesi Semerkand hakkında önemli bilgileri, Budist misyoner Hüeng-Ts'ang'dan (M.S.630) alıyoruz ve buradan "Sa-mo-kien" diye bahsetmekte ve Semerkand ülkesinin çevresinin 1.600-1.700 li¹⁶ civarında ve şehrin çevresinin de 20 li olduğunu belirtmektedir. Budist misyoner şehirde, dış ülkelerden gelmiş tüccarların ve

⁸ T. Rahmatov, *a.g.e.*, s.44; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.10; I. Umnyakov- Y. Aleskerov, *a.g.e.*, s.99; *Samarkand*, Tashkent 1986, s.45.

⁹ Burchard Brentjes-Gerhard Wirth, "Marakanda", *Der Neue Enzyklopadie der Antike*, C.7, Stuttgart 1999, s.843; H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1032; G. Frumkin, *a.g.e.*, s.123; H. H. Schaefer, "Samarkand", *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1966, s.469; S.Bianca, *a.g.e.*, s.6; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.9,12; Anonim, "Maracanda", *Great Soviet Encyclopedia*, C.22, Moscow 1974, s.450.

¹⁰ Strabo, (Çev. H. Leonard Jones), *The Geography of Strabo*, C.V, London MCMLIV, s.283.

¹¹ *Stad*, Antik Çağda kullanılan bir uzunluk birimidir. Bir *stad* ortalama 183 m'dir. bkz.; R.E.Wycherley, (Çev. N. Nirven- N. Başgelen), *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*, İstanbul 1993, s.138

¹² Quintus Curtius, (Çev. John C. Rolfe), *History of Alexander*, C.2, London MCMLVI, s.179

¹³ Arrian, (Çev. E. I. Robson), *Anabasis Alexandri*, C.3, London MCMXXIX, s.327.

¹⁴ E. Bretschneider, *a. g. e.*, C.II, London 1910, s.59; E. Chavannes, *Documents Sur Les Tou-kiu (Turcs) Occidentaux*, Petersbourg 1903, s.132-133; H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1032

¹⁵ E. Chavannes, *a.g.e.*, s.133-134

¹⁶ *Li*, Çinlilerin kullandıkları uzunluk ölçüsüdür. Bir *Li* ortalama 576 m'dir. bkz.; Anonim, "Li", *Nouveau Larousse Illustre*, C.5, Paris 1928, s.671.

onlara ait malların bulunduğu ambarların bulunduğunu, yerel halkın çeşitli sanatlarla ilgilenip ticaret işleri ile uğraştıklarını, dış ülkelere ticaret için gittiklerini kaydediyor. Budist misyoner, Semerkand ordusunun çok güçlü olup, komşu ülkelerin, Semerkand hükümdarına itaat ettiğini kaydetmektedir. Misyoner, şehrin nüfusunun çok kalabalık olduğunu, bölgede yetiştirilen atların sağlamlığından ve toprağın çok verimli olduğundan, ağaçların çiçek ve meyvelerine hayran kaldığından bahsetmektedir. Ayrıca Hüeng-Ts'ang, Semerkand halkının ateşe taptıklarını ve Budizm'e inanmadıklarını fakat şehirde iki adet harap durumda Budist manastırının yer aldığını ve eğer Budist rahipler bu manastırlara gelecek olsa, halkın ateşlenmiş bezler ve sopalılarla onların burada kalmalarına izin vermediklerini belirtiyor¹⁷. Bu da gösteriyor ki, daha önceleri bölgede Budizm yaygınken, sonraları etkinliğini kaybetmiştir. Her iki seyyah da, Semerkand'dan ülke ve başkent olarak bahsetmektedir.

Arap kaynaklarında da, İslamiyet öncesi Semerkand hakkında rivayetlere dayanan kısa bilgiler bulabiliyoruz. Bazı Arap kaynakları şehri İskender'in kurduğunu söyler¹⁸. 9. yüzyıldan El-Belâzuri'ye göre İslamiyet öncesi Semerkand'da, eski bir kale ile soyluların yaşadığı bir saray bulunuyordu. Arap tarihçi, şehrin hendeklerle çevrili olduğunu ve iyi korunduğunu aynı zamanda buraya fil şehri de denildiğini belirtmektedir. El-Belâzuri, şehirdeki put haneler ile ateşgedelerin varlığından ve Semerkand halkının Soğdlulardan olduğundan da bahsetmektedir¹⁹. Daha geç bir tarihçi olan 13. yüzyıldan İbn'ül Ferisi, yine rivayetlere dayanarak Semerkand'ın bir kalesinin bulunduğunu ve şehrin bir surla çevrili

olduğunu belirtir. İbn'ül Ferisi yerel halkın Soğdlulardan meydana geldiğini, aynı zamanda şehirde ateşgedeler ile putların bulunduğunu kaydeder²⁰.

İslamiyet öncesi Semerkand hakkındaki bilgilerimiz zayıftır. Bu yüzden fiziksel durumunu tam olarak anlayamıyoruz. Yukarıdaki kısa bilgiler ve yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Afrasiab tepesinde bulunan şehrin, içinde kalesi bulunan, etrafı surlarla çevrili bir tasarıma sahip olduğu anlaşılıyor. Kale, şehrin kuzeyinde yer alıyor ve muhtemelen şehirde ilk yerleşim burada kurulmuştur²¹. Bu tip bir planlama, İslamiyet öncesi feodal yerleşimleri andırmaktadır. Semerkand gibi, Orta Asya'daki feodal düzendeki şehirler, genellikle bir kale ve şehir surları olan küçük ölçekli tasarımlar halindeydiler²². Semerkand şehrinde, İslamiyet öncesine ve sonrasına ait, farklı dönemlerde yapılmış sur duvarları bulunmaktadır. Planını verdiğimiz (plan 2, 3) bu sur duvarlarından I.'si M.S.4-5. yüzyılda., II.'si M.S.6-7 yüzyılda, IV.'sü 8-9 yüzyılda ve III.'sünün ise Moğollar döneminde yapıldığı düşünülmektedir²³. Bu sur duvarları şehrin zaman içinde büyüdüğünü göstermektedir. Bu durum, şehrin refah düzeyinin ve nüfusunun yükseldiğine de işaret etmektedir.

Zerefşan nehrinin suladığı verimli topraklar üzerine kurulmuş ve zaman içinde gelişmiş olan Semerkand'ın Çin'den, Hindistan'dan Afganistan'dan, İran'dan, Hazar Denizi kuzeyinden, Anadolu'dan ve Akdeniz'den gelen ticaret yollarının kesiştiği önemli bir ticaret merkezi haline gelmesiyle de ekonomik düzeyi gitgide yükselmiştir. Aynı zamanda ticaret hayatının gelişmesi, bölgede güvenliğin arttığını da bizlere göstermektedir. Özellikle M.S.5-7. yüzyıllar arasında, diğer şehirler gibi Semerkand da en parlak dönemlerini yaşıyordu. Bölgede her şehir ve onlara

¹⁷ Samuel Beal, *Buddhist Records of the Western World*, C.I, London 1884, s.32-33; Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüeng Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtlar", *İslam Tetkikleri Enstitüsü*, IV, 1-2, İstanbul 1964, s.37-38.

¹⁸ İbn Al-Faqih Al-Hamadani, (çev.Henri Masse), *Abrege Du Livre Des Pays*, Damas 1973, s.386; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.86.

¹⁹ El-Belâzuri, (Çev. Mustafa Fayda), *Fütuhü'l-Büldan*, Ankara 1987, s.597-598, 607, 612-614.

²⁰ İbnü'l Esir, (Çev: Abdullah Köse), *İslam Tarihi*, C.4, İstanbul 1986, s.515-516.

²¹ S.Chemelinkij, *Zwischen kuschanen und Arabern*, Berlin 1989, s.23; A. Mongait, *a.g.e.*, s.282, 286.

²² S.Chemelinkij, *Zwischen...*, s.17-35.

²³ S.Chemelinkij, *Zwischen...*, s.21-23; I. Umnyakov- Y. Aleskerov, *a.g.e.*, s.103-104; A. Mongait, *a.g.e.*, s.286.

bağlı arazi, "dihkan" denilen yerel egemenlerce yönetilen feodal tipi yerleşimler şeklindeydi²⁴. Semerkand da İslamiyet öncesinde ona bağlı küçük yerleşimlerle feodal düzende bir şehirdi²⁵. Tarihi belgelere göre "Soğd hükümdarı, Semerkand efendisi" olarak tanınan Divastıç adlı Soğdlu bir dihkân Semerkand'ı 7-8. yüzyıllarda Araplar bölgeye gelene kadar yönetmiştir²⁶. Şehrin, önemli bir ticaret merkezi olması ve sahip olduğu verimli tarım alanları yanında bölgede ortak merkezli siyasi bir egemenliğin bulunmaması, Orta Asya'daki diğer şehirler gibi Semerkand'ı da her zaman için yabancı toplulukların tehdidi altında bırakmıştır. Muhtemelen bölgede güvenliğin az olması sebebiyle Semerkand, savunması daha kolay olan Afrasiab tepesi üzerinde kurulmuştu. Şehrin yüksekçe bir yerde olmasını etkileyen sebeplerden biri de daha sonra bahsedeceğimiz gibi, kimi zaman çevredeki sulama kanallarının ve nehirlerin taşması olabilir.

İslamiyet öncesinde Semerkand'ın hükümdarları ve halkının çoğunluğu, İran kültürü etkisindeki Zerdüşt dinine inanan Soğdlulardan meydana geliyordu. Aynı zamanda bölgede Maniherizm, Budizm, Nesturilik gibi dinleri de görmek mümkündü. Semerkand 6. yüzyılda Manilerin ve Nesturilerin merkezlerinden biri haline geldi²⁷. İslamiyet öncesinde bölgede sırasıyla şu topluluklar görülür; Persler (M.Ö. 6-4. yüzyıllar), Selekiler (M.Ö. 4-3. yüzyıllar), Baktrianlar (M.Ö. 3-2. yüzyıllar), doğudan gelen Yüç'lerin oluşturduğu Kuşanlılar (M.Ö.2. yüz-

yıl-M.S.5. yüzyıl), Ak Hunlar (M.S.5-6. yüzyıllar) ve Kök Türkler (M.S.6-8 yüzyıllar). Bölgede İran kültürü yanında Hellenistik ve Budist kültürü de iç içe yaşıyordu²⁸. Tarım ise gerek İslamiyet öncesinde gerekse İslamiyet sonrasında, Zereşan nehrine bağlı sulama kanalları sayesinde gerçekleşmekteydi ve diğer şehirler gibi Semerkand ve ona bağlı yerleşimler, bu sulama kanalları çevresinde kurulmuştu²⁹.

Semerkand şehri hakkındaki bilgilerimiz, Araplar bölgeye geldikten sonra daha netlik kazanmıştır. Kuteybe bin Müslim komutasında Semerkand, 712 tarihinde resmen Arapların eline geçmiş ve Araplar Afrasiab tepesinde bulunan şehri daha da genişleterek kullanmaya devam etmişlerdi. Şehir, Emevi ve Abbasi devletlerine bağlı Horasan valilerince yönetilmisti. Daha sonra Semerkand, Buhara'yı başkent yapan Samanoğulları'nın (877-999) idaresine geçmişti. Buhara'nın başkent olmasına rağmen Semerkand yine de önemini korumaya devam etmiştir. Şehir daha sonra Karahanlılar'ın (999-1212) idaresine geçmiş ve Batı Karahanlılar'ın başkenti olmuştu. Özellikle 11. yüzyılda Böri-tegin Tamgaç Buğra Han İbrahim bin Nasr zamanında (1047-1068) şehir, imar faaliyetlerinin yoğunlaşmasıyla daha da gelişti. 1141 tarihinde Katvan Savaşında Karahanlılar'ı yenen putperest Karahıtaylar şehri yönetimleri altına aldılar. Şehri 1212 yılında ele geçiren Harzemşahlar burada kısa süreli hakimiyet kurmuşlardı. 1220 yılında Cengiz Han yönetimindeki Moğollar Semerkand'ı egemenlikleri altına soktular. 14. yüzyılda artık giderek harap duruma gelen şehir, 1370'de Timur'un Semerkand'ı almasıyla terkedilmiş, bu şehrin güneyine yeni Semerkand şehri inşa edilmiştir³⁰.

9-13 yüzyıllar arasında El Belazuri, İbn Hurdâdbih, Taberi, İbn'ül Fakih, İstahri, İbn Havkal, Makdisi, Yakubi, Semani, İbn'ül Ferisi gibi Arap coğrafyacı ve tarihçileri

²⁴ Vitaly Naumkin, *Samarkand*, Lebanon 1996, s.11-12; G. Frumkin, *a.g.e.*, s.123; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.88, 195-197; S.Chemelnizkij, *Zewischen...*, s.17-21; S.Bianca, *a.g.e.*, s.6-7; *Samarkand*, Tashkent 1986, s.44-48; I. Umnyakov- Y. Aleskerov, *a.g.e.*, s.13-16; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s.53-55, 90-95

²⁵ A. Mongait, *a.g.e.*, s.286; Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.54-55; S.Chemelnizkij, *Zewischen...*, s.21.

²⁶ Abdulkadir İnan, *a.g.e.*, s.615-619.

²⁷ Brian E. Colless, "The Nestorian Province of Samarqand", *Abr -Nahrain*, XXIV, 1986, s.51-52; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.195; H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1032; Hans Wilhem Haussing, (Çev. Müjdat Kayayerli), *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Kayseri 1997, s.224, 259, 261, 275-276

²⁸ D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.11-12; S.Chemelnizkij, *Zewischen...*, s.10-16; H. H. Schaefer- C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1032.

²⁹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.86-88,92-94, 97-101.

³⁰ H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1032-1033

Semer kand hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu eski kayıtlar, vakfiyeler ile arkeolojik kazılar ve kalıntılara dayanarak Moğollar dönemine kadar şehrin fiziksel durumu genel hatlarıyla ortaya çıkmaktadır.

Semer kand İslamiyet sonrasında Şehristan (asıl şehir), iç kale ve dış mahaller ile çarşıların olduğu rabad kısımlarından oluşmaktaydı³¹ (plan 4). Şehristan 2.500 ceriblik³² bir alanı kaplıyordu³³. Şehristan'ın içinde ve kuzeyinde iki kapısı olan bir kühendiz (kale) bulunuyordu ve içinde hapishane ve dâr el-imate (hükümet Sarayı) yer alıyordu. Şehrin mescid-i cuması kühendizin batısında bulunmaktaydı ve kühendizle mescid arasından bir yol geçiyordu³⁴. Kalıntıları günümüzde tespit edilebilmiş mescidin³⁵, 9-10. yüzyıllar arasında yapıldığı³⁶ fakat 11.yüzyılda Karahanlılar döneminde ve daha sonra da 13.yüzyılda önemli değişiklikler geçirmiş olduğu düşünülmektedir³⁷. Aynı zamanda bu mescidin altında bir tapınak olduğu da tahmin edilmektedir³⁸. Daha sonra da bahsedeceğimiz gibi Arap kaynaklarına göre bu mescid Moğollar zamanında tahrip edilmiş, fakat Çin kaynakları burada büyük bir mescide Müslümanların ibadet ettiklerini

kaydetmektedir³⁹. Şehrin dört kapısı bulunuyordu. Kuzeyde Buhara, Batıda Nevbahar, Güneyde Kişş ve Doğuda Çin adı verilen kapılar yer alıyordu. Muhtemelen şehrin surları 8-9. yüzyılda yapılmıştır. Fakat şehir surlarının İslamiyet öncesinde yapıldığı da düşünülmektedir. Şehrin içinde üç tane ana yol bulunmaktaydı⁴⁰. Şehrin suyu Kişş kapısından giren kurşun kanalla sağlanıyordu⁴¹. Şehrin İsfizar denilen yerinde Samanoğulları soylularının evleri bulunuyordu⁴². Şehir içinde bulunan diğer mahalleler ise Ustabdize, Bab-ı Destan, Penchin, Zağrimaş, Sengdize, Fegidize, Kenven, IV. İbrahim Tamgaç-han'ın sarayının bulunduğu Gurcmin, Kibab, Versenin veya Yarkesdir. Caddeler ise Abdek, Salih (Gatfe mahallesinde bulunuyordu) ve Hayyandır⁴³.

I. İbrahim Tamgaç Buğra Han vakfiyesinde (1066) çeşitli yapılar tespit edilebiliyor. Büyük bir olasılıkla şehrin güneyinde ve dışında bir marza-hana (hastahane) yer alıyordu bu hastahaneye vakfedilmiş çeşitli yapılar bulunuyordu. Hastahanenin yanında timak-i bimaristanı ve civarında Ebu Bekir Muhammed bin el-Hamdi en-Nasafi'nin hanı ve başka bir han daha yer alıyordu. Rivdad yolunda ise bir mescid, İbrahim bin Muhammed Dizakki'nin evi (bu ev Davud mescidinin tamiri için vakfedilmiş), Abdullah el-Hamid bin Ahmed'in evi, el-Hassan bin Ali et-Tabari'nin evi, Abd es-Sabura et-Tabari'nin kızı Fatma'nın evi, Mahmud'un kızı Ayşe'nin evi, Mahmud bin Mansur'un evi, Hamza Nasafinin kızı Fatma'nın ahır bulunuyordu. Hastahane ve Rivdad sokağı (Timur'un kurduğu şehirde Chor su'dan Suzangaran kapısına uzanıyordu) ile çevrelerindeki yapılar olasılıkla şehrin dışında ve güneyinde yer alan ve Soğd çarşısı olarak bili-

³¹ İbn Al-Faqih, *a.g.e.*, s.386; İbn Khordadbeh, (Yay. M. S.De Goeje), *Kitab Al-Masallık Wal-Mamallık*, Leiden 1889, s.19; Le Guy Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s.463; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s.226, 254; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.88-89; S.Chemelnizkij, *Mejdu Arabami i Turkami*, Berlin 1992, s.26-29; Al-İstahri, (Çev. C. Ritter), *Das Buch Lander*, Hamburg 1845, s.131; A. Mongait, *a.g.e.*, s.286; V. Minorsky, *Hudud-al alam*, London 1937, s.113.

³² Bir cerib eni ve boyu 60 arşın olan arazi ölçüsüdür. Şemseddin Sami, (Haz. Mertol Tulum), "cerib", *Kâmûs-ı Türki*, C.1, İstanbul 1985, s.169; Bir arşın ortalama 68 cm'dir. bkz.; Ş. Sami, "arşın", *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1985, C.1, s.53.

³³ İbn Al-Faqih, *a.g.e.*, s.386; L. G. Strange, *a.g.e.*, s.464.

³⁴ Y. Karev, "Nouvelles Dans La Citadelle De L'Ancienne Samarkand", *Bulletin*, no. 15, Geneve 2001, s.1-4; R. Şeşen, *a.g.e.*, s.226-227; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.91, 95; L. G. Strange, *a.g.e.*, s.463; S.Chemelnizkij, *Mejdu...* s.26-29, 64-66; A. Mongait, *a.g.e.*, s.285-286.

³⁵ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.95; S.Chemelnizkij, *Mejdu...*, s.64-66.

³⁶ S.Chemelnizkij, *Mejdu...*, s.64-65.

³⁷ S.Chemelnizkij, *Mejdu...*, s.65-66.

³⁸ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.95; S.Chemelnizkij, *Mejdu...*, s.64.

³⁹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C.4, s.515-516; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C.12, s.327; E. Bretschneider, *a.g.e.*, C.I, s.91; El-Belazuri, *a.g.e.*, s.613; S.Chemelnizkij, *Mejdu...*, s.64-66; V. V. Barthold, *a.g.e.* s.95

⁴⁰ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.226-254; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.90; L. G. Strange, s.463; S.Chemelnizkij, *Mejdu...*, s.26-29; I. Umnyakov - Y. Aleskerov, *a.g.e.*, s.104.

⁴¹ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.227; L. G. Strange, *a.g.e.*, s.464.

⁴² R. Şeşen, *a.g.e.*, s.227.

⁴³ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.94-95.

nen bölgenin içerisindeydi. Aynı zamanda çarşıda, Kişan adlı bir han (bu hanı Hacib Ali bin Ahmed'in Fudan sokağındaki dükkanları çevreliyordu), Su'su el-a'cami hanı, kadı el-Hasan bin Ali vakfı medresesi binası, İbn el-Aşkari'nin kızının hanı, el-Acaca ve Mutali bin Abdullah el-a'cami'nin dükkanları, Ahmed bin Nasra'nın kızının evi, odun satıcılarının olduğu yerde Davud sokağı ile Timak sokağı arasında kalan Merva'nın hamamı çevresinde ekmek fırınları, Ömer bin el-Kasım el-Mu'ayyadavi adlı odun tüccarının dükkanı, kadınlar hamamı ile isimsiz bina ve dükkanlar (bu dükkanlar San adlı çarşıda olup sulama işleri için vakfedilmiştir) bulunmaktaydı. El-fey adlı han da muhtemelen çarşı içinde yer almaktaydı. Kazılardan elde edilen verilere göre şehrin dışında ve güneyinde camcılarının ve çömlekçilerin dükkanları da tespit edilmiştir. Şehrin içinde ve güneyinde Kiş kapısı yakınlarında yer alan ve I. İbrahim medresesi geliri için vakfedilen binalar da bulunuyordu. Soğd çarşısında Müflis sokağında kuyumcular semtinde Tim-i Palas adında bir han yer alıyordu ve bu hanın bağlık ve ağaçlık arazisi, su sarnıcı, su kanalları, çeşmeleri, su değirmenleri, hamamı, çöplük kuyusu ve tuvaletleri bulunuyordu. Çarşıda, Ras el tak semtinde Şirfuruşan (süt satıcılarının bölgesi), Abbada (Sikka) ve Darbmanara (Şari) adlı sokaklarda birer han, Raskantara Ahira semtinde Hammada sokağında (fahişeler köprüsü başında) erkekler hamamı yer alıyordu⁴⁴. 1066 tarihinde yapılan I. İbrahim medresesi, Kussem bin Abbas türbesi'nin karşısında bulunuyordu. Kussem bin Abbas rivayetlere göre Hz. Muhammed'in yeğeni olup, 7. yüzyılda Arap ordusuyla Semerkand'a gelmiş, burada ölmüş ve buraya gömülmüştür. Arkeolojik kazılar ışığında Kussem bin Abbas türbesi'nin yapımı 11.yüzyıla kadar inmektedir. Bu türbenin çevresinde son yıllarda yapılan kazılarda 12-13. yüzyıllara ait türbe temelleri

bulunmuştur. Kussem bin Abbas türbesi'nin yanına bir ziyarethane (1334/1335) ve mescit (1460) yapılmıştır. Bugün şehrin kuzeydoğusunda yer alan ve 14-15. yüzyıllarda yoğun bir şekilde yapılan türbelerle meydana gelen Şah Zinde (Yaşayan Şah) türbeler topluluğunun temelini, Kussem bin Abbas türbesi meydana getirmektedir Yapılan arkeolojik kazılar, bu türbenin karşısında I. İbrahim medresesinin (1066) temel kalıntıları ortaya çıkarmıştır. Yapının dört eyvanlı açık avlulu medrese tipinde olduğu anlaşılmıştır⁴⁵. Mimarlık tarihinde, açık avlulu, eyvanlı medrese tipinin bilinen erken örneklerindedir. Bu bölge 11. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar dini amaçlı ziyaret edilen, kutsal görülen bir alandır. Fakat burasının bir kült merkezi ve mezarlık alanı olarak kullanımının, İslamiyet öncesine kadar uzandığını düşünebiliriz. Vakfiyeden edinilen bilgilere göre, I. İbrahim medresesi ile türbe arasında bir sokak geçiyordu ve I. İbrahim medresesinin civarında, Tarhan Bey'in kızı olan I.İbrahim'in hanımı Melike Hatun'un türbesi ve hanı bulunuyordu. Bunların karşısında, aynı hanımın adını taşıyan bir meydan yer alıyordu ve Kussam bin Abbas'ın türbesinin güney cephesi bu meydana bakıyordu. Aynı yerde, I. İbrahim'in diğer hanımı olan Türkân Hatun'un evi, Ahmed el-Mukassasa'nın evi, Ebul Kasım bin el-Ata'nın evi, Emir Nizam ed-Davuli'nin hankâhı ve Havlı el-Hayltaşi'nin evi bulunuyordu. Ayrıca bu mahallede ilim talebelerine vakfedilmiş bir binadan bahsedilmektedir. Medresenin etrafında başka mülkler de vardı. El-Bügdüziye bunlardan biridir. Aynı yerde bir de mescitten de bahsedilmektedir. Kussam bin Abbas türbesinin yanında 11. yüzyıla ait bir minare kalıntısı bulunmuştur. Herhalde bu mescit, bu türbenin yanında, medresenin karşısında idi. I. İbrahim medresesi ve diğer yapılar bir külliye fikrini vermektedir. Bunların hepsi şehrin gü-

⁴⁴ O. G. Bolşakov, "Dva Vakfa İbrahimia Tamgaç-Hana v Samarkande", *Strani i Narodı Vostoka*, C.10, Moscow 1971, s.171-172; Zeki Velidi Togan, "Karahanlılar Tarihi-ne Ait Bazı Kayıtlar", *Türk Yurdu*, C.5, S.11, 1966, s.7-8; Emel Esin, "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (H.444-60/1052-68) Samarkand'da Yaptırdığı Abideler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, C.8, 1979, s.37-50.

⁴⁵ Lisa Golombek- Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran And Turan*, C.I, Princeton 1988, s.233-271; El-Belazuri, *a.g.e.*, s.599; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.33-83; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand Buchara*, Berlin 1975, s.13-17; S.Finizkaja, *Samarkand*, Moskau 1982, s.50-56; G. A. Pougatchenkova, *Chefs-d'oeuvre d'architecture de l'Asie Centrale XIVE-XVE siecle*, Paris1981, s.82; Yolande Crowe, "Samarkand", *Encyclopedia of Islam*, C.8, Leiden 1995, s.1034-1036.

ney surlarına yakın bulunuyordu. Medresenin batısında ve güney kısmında, vakfiyede sözü geçen yapılar yer alıyordu. Mescid-i cumanın doğusundaki hükümdar kalesinin güneybatısında IV. İbrahim Kılıç Tamgaç Han (1178-1204), Gurcmin mahallesinde bir saray yaptırmıştı. Saray ve mescide, kuzeyden akan ırmağın kanalları ve borularla su geliyordu⁴⁶.

Semer kand'da bir Mani manastırının da varolduğu kaydedilmektedir⁴⁷. Aynı zamanda şehirde büyük çarşıların, konaklayacak yerlerin, hamamların, hanların, sarayların, köşkle- rin, evlerin olduğu ve devamlı su akan kanalların, yeşilliklerin, havuzların göz kamaştırdığı belirtilmektedir. Meydanların düzgün olduğu ve servi ağaçlarından yontulmuş filler, develer, öküzler, vahşi hayvanlar gibi heykeller sanki birbirlerini yakalamaya çalışıyor gibi olduğundan bahsedilmektedir⁴⁸. Şehrin etrafında hendekler bulunuyordu. Bu hendeklerden çıkan çamurlarla şehrin surları inşa edilmiştir⁴⁹.

Bir inanışa göre Semerkand'ın şehir kısmını Tübbâ'nın kurduğu ve inşaatın bir kısmını da Zül-Karney'in tamamladığı söylenir. Buraya gelen bazı coğrafyacılar, Kişş kapısında (Demir kapı veya Geniş kapı olarak da biliniyor) demir bir levha görmüşlerdir. Bu levhada şehrin arazisinin Tübbâ'ya ait olduğu ve Sana ile Semerkand arasında 1.000 fersah olduğu kaydedilmiştir. İnanışa göre Yemen'in başkenti Sana'yı yaptıran Tübbâ'nın, Semerkand'ın şehirini de yaptırdığına inanılmaktadır. Tübbâ'nın hakimiyeti Semerkand üzerinde de bulunuyordu. Himyerice olduğu söylenen ve 10. yüzyıl başlarında kapıda duran bir kitabe, aynı yüzyıl içinde kapı yandı- ğından dolayı aslına uygun olarak kapı yenilense de kitabe kaldırılmıştır⁵⁰.

Şehristan'ın dışındaki yerleşimlerin olduğu rabad kısmı 6.000 ceriblik alanı kaplardı⁵¹. Rabad 12 fersah⁵² uzunluğunda Duvar-ı Kiyamet isimli surla çevriliydi⁵³. Kimi coğrafyacıya göre 12, kimisine göre de 8 kapısı bulunuyordu. Bunlar Gazâvec, İsbîşk, Şuhsin, Afşina, Versenin, Kuhek Rivded, Ferruhsid isimli kapılardı. Daha sonradan ağaçtan ve demirden yapılan kapılar kaldırılmıştır⁵⁴. Arap coğrafyacı ve tarihçiler, dış surları yapan farklı göstermektedirler. Rabad surlarını kimisi Ebu Müslümün (8. yüzyıl ortası) inşa ettiğini, bir diğeri surların tahrip olduğu için Harun Reşid'in (8. yüzyıl sonu 9.yüzyıl başı) emri ile tamir gördüğünü, kimisi dış suru yarı efsanevi Yemen kralı Ebu Numan'ın inşa ettiğini, kimisi de Ebu Müslüm'ün kapıları, mazgalları ve gözcü kulelerini yaptırdığını ve surun uzunluğunun 7:5 fersah olduğunu ve bu surun 360 kısma bölüldüğünü ve her 200 gezde⁵⁵ bir kule bulunduğunu kaydetmektedirler. Rabad surunun yüksekliği 4 gezd⁵⁶.

Şehir surları ile rabad surları arasında Soğd olarak da adlandırılan Zerefsan nehri akıyordu. Rabadı çevreleyen surun çapı 2 x 2 fersah kadardı⁵⁷. Rabadın göbeği ve çarşıların toplandığı yer Ras'el-Tak (Kemer başı) bölgesiydi. Soğd çarşısı şehrin dışında ve güneyinde yer alan Ras'el Tak bölgesi içindeydi. Ras'el Tak, Kişş kapısı civarındaydı. Buraya bitişik çarşıların yanı sıra, sokaklar ve mahaller bulunuyordu. Semtler mesleki guruplara göre ayrılmıştı. Şehre sağlanan su Kişş kapısından girerdi. Su Kişş kapısının dışında, bakkırcılar çarşısından başlardı (burada bir bent yapılmıştı). Kanalin üstü kurşunla kaplıydı. Su Kişş kapısından hendekten, su kemeriyle geçirdi. Bu kanal, İslamiyet'ten önce çarşıların ortasında ve Semerkand'ın en mamur yerlerinden Ras'el-Tak denen yerde yapılmıştır. Vakıf şartlarına göre kanalı yaz kış koruyan

⁴⁶ O. G. Bolşakov, *a.g.e.*, s.172-173; E. Esin, *a.g.e.*, s.37-50; Z. V. Togan, *a.g.e.*, s.7-8.

⁴⁷ V. Minorsky, *a.g.e.*, s.113.

⁴⁸ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.226-227

⁴⁹ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.227.

⁵⁰ Al-Istahri, *a.g.e.*, s.131; İbn Al-Faqih, *a.g.e.*, s.387; R. Şeşen, *a.g.e.*, s.227-228.

⁵¹ İbn Al-Faqih, *a.g.e.*, s.386.

⁵² Bir fersah ortalama 5000 m'dir. Ş. Sami, "fersah", *Kâmûs-ı Türki*, C.1, s.371.

⁵³ İbn Al-Faqih, *a.g.e.*, s.386; R. Şeşen, *a.g.e.*, s.227.

⁵⁴ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.227.

⁵⁵ 12000 gez bir fersaha eşit. Bkz.; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.90.

⁵⁶ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.89-90; Yakubi, (Çev. Gaston Wiet), *Kitab Al-Buldan*, Frankfurt 1997, s.110.

⁵⁷ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.228.

ve bakan Mecusi muhafızlar bulunuyordu. Bunlardan vergi alınmazdı. Ras'el-Tak'ın bulunduğu şehrin dışında, Kişş kapısı civarı her zaman en mamur ve nüfusun en yoğun olduğu en iyi mahallelerin bulunduğu yerd. Aynı zamanda rabad kısmında hanlar, çeşitli sınıf tüccarların konutları yer alıyordu. Etrafa yayılmış mahallelerde, saraylarda, bostanlardaki sokakların ve evlerin çoğunda akarsu bulunuyordu. Buradan şehrin kalesine bakılmak istenirse evlerin, bostanların, kanalların kıyısındaki ve çarşılardaki ağaçlar yüzünden kale görülmezdi⁵⁸. Şehir dışında, Ferzamisen, Maturid, Gedaved, Versenin mahalleleri ve Ferruhsid, Fenek, İsbiskes, Rivdad köyleri bulunmaktaydı. Şehrin güneyinde bulunan Ferruhsid köyünde, 12. yüzyılda yapılmış olan Hoca Abdi Birun mezarı bulunuyordu. Yine şehrin dışında ve güneyinde, 12. yüzyıldan kalan Hoca Abdi Derun mezarı yer almaktaydı⁵⁹. Bu mezarlar günümüze kadar gelmiştir.

Çin kapısının ilerisinde Siab kanal suyu, Cired köprüsünün altından akıyordu. Sularının bolluğundan nehir köprüye yaklaşırdı. Soğd bölgesinin ağaçları bu nehirle Semerkand'a getirilirdi. Bu nehrin, yazın, dağlardaki karın erimesiyle sularının çoğalmasıyla bazen Cired köprüsünü yıktığı kaydedilmiştir. Sularının çokluğundan Semerkand halkı çaresizlik içinde kalırdı⁶⁰. Bu yakınlarda 16. yüzyılda Şeybaniler tarafından inşa edilmiş olan başka bir köprünün kalıntıları da bulunmaktadır. Gatfir veya Gatfer denilen semtte bulunan daha küçük bir köprüden de bahsedilir. Burası modern şehre tekamül eder⁶¹.

Afrasiab tepesinin kuzeyinde Çoban Ata olarak da bilinen Kuhek tepesi bulunmaktadır. Şehirde kullanılan taşlar, kapların hamurları, kireç ve camın hammaddesi, bu dağdan elde edilirdi. Bu dağda gümüş ve altın bulunduğu, fakat işletmeye müsait olmadığı kaydedilmiştir.

tir. Pek azı, hariç şehrin tamamının yolları, sokakları, çarşıları taş döşeliydi. Semerkand'da evler ahşap ve topraktandı. Semerkand şehri, Maveraünnehir kölelerinin toplandığı yerd. Maveraünnehir'deki en makbul köleler Semerkand'da bulunurdu⁶².

Arap coğrafyacılar göre, Semerkand büyük, refah düzeyi yüksek ve harika bir şehirdir. Rabad ve şehristan'da 2000'den fazla inşa edilmiş çeşme, bakır küpler, duvarlara yerleştirilmiş külçelerde, buzlu vakıf sebil suyu bulunuyordu. Semerkand'da buzlu sebil suyu olmayan han, mahalle, sokağın olmadığı kaydedilmiştir. Dünyanın her yerinden şehre tüccarlar geliyordu. Semerkand'da, dünyanın her yerine ithal edilen kaliteli kağıt üretilirdi⁶³.

İspanyol Yahudi Tudela'lı Benjamin 1170'de Semerkand'ı ziyaret etmiş ve burada 50.000 Yahudi olduğunu kaydetmiştir⁶⁴.

Semerkand bölgesine on iki tane rustak adı verilen bölge bağlıydı. Bunlar, Zerefsan nehrinin kuzeyinde ve güneyinde, doğudan batıya doğru sıralanmıştır. Zerefsan'ın güneyinde olan rustaklar sırasıyla şöyledir; Buncikes (Pencikes), Verağşer, Mayemurg, Sencerfagan, Dergam, Ebgar, Zerefsan nehrinin kuzeyinde yer alan rustaklar ise Yarkes (Yarket), Furnemed (Buznemed), Buzmacin, Ebarkes, Kebundenckes (Kebudenceket), Veyzar (Vazar)'dır. Rustaklar Zerefsan nehri-ne bağlı sulama kanalları çevresinde kurulmuş, ağırlıkla tarımla uğraşan yerleşim yerleridir. Bu rustakların her biri çeşitli sayıda köylerden oluşur ve rustağa ismini veren merkez köy veya kasaba tarafından idare edilirdi. Rustaklar farklı büyüklüktedir. Daha büyük olan rustakların bazen şehristanı, kalesi, mes-cidi ve surla çevrili rabad kısımlarından oluşmaktaydı. Rustaklarda tarımcılık yanında ticaretle de uğraşılırdı. Coğrafyacılar Semerkand'ın rustaklarının arazilerinin çok verimli olduğunu, her köyün devamlı akan sulama kanalının bulunduğunu, buraların doğasına hayran kaldıklarını belirtirler⁶⁵.

⁵⁸ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.228; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.90-91; L. G. Stranger, *a.g.e.*, s.464; O. G. Bolşakov, *a.g.e.*, s.173-175.

⁵⁹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.92, 95; L. Golombek - D. Wilber, *a.g.e.*, s.267; V. Naumkin, *a.g.e.*, s.117; G. A. Pugatschenkowa, *Samarkand...*, s.39-40.

⁶⁰ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.228.

⁶¹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.90-91.

⁶² R.Şeşen, *a.g.e.*, s.228; Al-İstahri, *a.g.e.*, s.131

⁶³ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.209; V. Minorsky, *a.g.e.*, s.113.

⁶⁴ H. H. Schaefer-C. E. Bosworth, *a.g.e.*, s.1033.

⁶⁵ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.230-232.

Rustaklar bozkırlık alan içinde bir vaha görüntüsü içindeydi. Yukarıda sayılan rustaklar dışında, Semerkand'ın güneyinde Şavzar adlı bir rustaktan daha bahsedilir. Burada Hıristiyanlar'ın kiliseleri, manastırları yer alıyordu. Aynı yerde Irak Hıristiyanlarından bir topluluk bulunuyordu⁶⁶. Şavzar halkı büyük bir ihtimalle Nesturi Hıristiyanlarıydı.

Moğollar bölgeye gelmeden önce Ye-lü Ch'u Ts'ai adlı seyyah, 1219 yılında Semerkand'ı ziyaret etmiştir. Şehirde "Sün-sz-kan" diye bahsetmektedir. Ye-lü Ch'u Ts'ai, burasının büyük bir şehir olduğunu ve şehirdeki meyveliklerden, koruluklardan, çiçek bahçelerinden, su kemerlerinden, pınarlardan, havuzlardan, göllerden etkilendiğini ve hayran kaldığını belirtir⁶⁷.

Moğollar Semerkand'ı 1220 yılında almıştır. 13. yüzyıl tarihçisi İbn'ül Ferisi, Moğolların şehri ve mescidi tahrip ettiklerini belirtir. Fakat Çin kaynakları bunun aksini belirtmektedir. Ch'ang Ch'un adlı Çinli seyyah, Semerkand'ı ziyaret etmiş (1221-1224) ve şehre "Sie-mi-sz-kan" demiştir. Ch'ang Ch'un, şehrin varoşlarının da olduğunu ve şehre kuzeydoğu kapısından girdiğini söylemektedir. Bu da şehrin surlarının Moğollar döneminde de var olduğunu göstermektedir. Çinli seyyah, Semerkand şehrinin, sulama kanallarıyla sınırlanan şekilde planlandığını ve nehirlerden ayrılan suların caddelerden geçtiğini ve böylece bütün evlerin sudan faydalandığını, ayrıca bölge toprağının verimliliğinden, tahıl ürünleri, meyve ve sebzelerinin çeşitliliğinden, tarlaların, bahçelerin çoğunun Müslümanlara ait olduğundan ve ekilip, biçilmesinde Karahıtayların ve Çinlilerin çalıştığından bahsetmektedir. Seyyah, Moğollardan önce Semerkand'da 100.000'den fazla aile bulunduğunu fakat Moğollar devrinde bunun dörtte birinin kalmış olduğunu belirtir. Çinli seyyah, şehrin ortasında yaklaşık 100 feet yüksekliğinde yüksek bir yer bulunduğunu, sultanın yeni sarayını buraya inşa ettiğini fakat şehrin bir bölümünün sayısız hırsızlık yü-

zünden güvensiz hale geldiği için Moğol ileri gelenlerinin şehrin kuzeyinde 100 feet yüksekliğinde bir tepe üzerindeki saraya çekildiklerini ve bu sarayın nehrin suyundan yansıdığını kaydetmektedir. Ch'ang Ch'un, ahşap örtülü yüksek binalardan ve yine ahşap örtülü büyük bir mescidden de söz etmektedir ve halkının Budizme inanmadıklarını, Müslümanlığa inandıklarını belirtmektedir⁶⁸. 1259'da Ch'ang Te adlı Çinli seyyah, şehri ziyaret etmiş, buraya "Sün-sz-kan" demiştir. Ch'ang Te, burasının çok büyük ve popüler bir şehir olduğunu ve şehrin bitki örtüsünün ve tahıl ürünlerinin çeşitliliğini aktarmaktadır⁶⁹. Yine Çin kaynaklarında Moğollar devrinde şehre "Sa-ma-rh-kan" da denmiştir⁷⁰.

14. yüzyılda Orta Asya'ya gelen Marco Polo muhtemelen şehri görmemiştir. Eserinde, Semerkand hakkında duyduğu bir rivayeti aktarmaktadır. Marco Polo, Moğol hükümdarı Çağatay (1227-1242) zamanında Hıristiyanların, Semerkand'da Vaftizci Yahya'ya adanmış bir kilise inşa ettiklerini ve Müslümanlardan aldıkları kutsal bir taşı, kilisenin üst örtüsünü taşıyan merkezdeki bir sütunun kadesine koyduklarını fakat Çağatay'ın ölümünden sonra Müslümanların taşı geri aldıklarını fakat kilisenin çökmediğini, mucizevi bir şekilde sütunun yerden üç karış yüksekliğinde asılı kaldığını kaydetmekte ve Semerkand şehrinin büyük ve soylu bir şehir olduğundan da söz etmektedir⁷¹. Bu konuyla bağlantılı olarak 14. yüzyılda bir Çin yazmasında, "Semerkand'da her biri 40 feet yüksekliğinde büyük ağaçtan dört sütunun desteklediği bir tapınak bulunmaktadır. Bu sütunlardan biri asılı durumdadır ve yerden, bir ayaktan fazla yukarıda durmaktadır" diye kaydedilmiştir⁷². Bir Arap seyyaha göre 13. yüzyılda bu kilise, Semerkand Müslümanları tarafından yıkılmıştır⁷³.

⁶⁶ R. Şeşen, *a.g.e.*, s.230-232, 254-255; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.86-88, 97, 101.

⁶⁷ E. Bretschneider, *a.g.e.*, C.I, s.21.

⁶⁸ E. Bretschneider, *a.g.e.*, C.I, s.88-91, 175-179.

⁶⁹ E. Bretschneider, *a.g.e.*, C.I, s.131-132.

⁷⁰ E. Bretschneider, *a.g.e.*, C. II, s.60.

⁷¹ Marco Polo, (Çev. Henry Yule), *The Book Of Ser Marco Polo*, C.I, London 1975, s.183-186.

⁷² Marco Polo, *a.g.e.*, C.I, s.187, dipnot 3; Brian E. Colless, *a.g.e.*, s.54.

⁷³ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.532.

13. yüzyılda Moğol hükümdarı Güyük (1246-1248) Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Hıristiyanlığı kabul eden Moğollar ile Müslümanlara karşı ittifak yapma fikri, Fransa kralı St. Louis tarafından benimsenmiştir. Bu maksatla Moğolistan'a elçiler gönderildi. Bu birleşme için Moğol ileri gelenlerine yazılı mektupta, onları Hıristiyanlığa kabul edeceklerini arıcağ Roma kilisesini bütün kiliselerin başı olarak görmeleri gerektiği belirtilmektedir. Fakat Hıristiyanlığı kabul eden Güyük'ün ölümünden sonra bu planlar gerçekleşmedi. Ermeni Kralı Hetun (Haytan)'un kardeşi Ermeni Sarayı Nazırı Smbad, 7.3.1248 tarihinde Semerkand'dan bir mektup göndermiş, bu mektup Kıbrıs kralı tarafından, adaya gelen Fransa kralı St. Louis'e gösterilmiştir. Bu mektupta Smbad, bütün doğuya yayılmış Hıristiyanların bulunduğunu, çok sayıda eski ve güzel mimariye sahip kiliselerin bulunduğunu, bunların Türkler tarafından tahrip edildiklerini, Moğol hükümdarı Cengiz'in, Hıristiyanları büyük bir onurla kabul ettiğini ve inançlarını rahatlıkla yapmaları için garanti verdiğinden ve daha önceleri dehşet saçan Müslümanların, artık yaptıklarının cezasını iki kat çekmeleri gerektiğinden söz etmektedir. Smbad, bir kilisede gördüğü resimlere olan hayranlığından da bahsetmektedir⁷⁴. Timurlu döneminde de, Semerkand'da Hıristiyanlar bulunuyordu. Fakat 15. yüzyılda Uluğ bey zamanında, Ermeni tarihçisi Mezoplu Thomas, Semerkand'da bir Müslüman'ın karısını yoldan çıkararak ve bununla övünen bir Nesturi'nin ahlaksız davranışının bütün Hıristiyanların zulüm görmesine sebebiyet verdiğini ve Hıristiyanların ya ölümlü ya da İslamiyet'i tercih etme zorunda bırakıldıklarını, çok az kişinin ölümü tercih ettiğini, diğerlerinin ise dinlerini değiştirdiklerini ve böylece Semerkand'da Hıristiyanların sonu geldiğini kaydetmektedir. Uluğ bey zamanından sonraki kayıtlarda Hıristiyanlar hakkında bilgi bulunmamaktadır⁷⁵.

Afrasiab'ta bulunan Semerkand şehri terk edilmeden önce, burayı 14. yüzyılda son ziya-

ret eden İbn-i Batuta, burasının dünyanın en güzel ve en büyük şehirlerinden biri olduğunu, bahçe ve tarlaların nehir üzerine kurulan su dolapları ile sulandığını, şehir halkının namazdan sonra gezinmek ve hava almak için ırmağın kenarına geldiklerini, nehir kenarında büyük köşklerin ve binaların yer aldığını, ancak şehrin büyük kısmında olduğu gibi, bunların da çoğunun harap durumda olduğunu, şehrin sur ve kapılarının olmadığını, şehir içinde bahçe ve bostanlar bulunduğunu kaydeder. İbn-i Batuta, şehrin dışında Kussem bin Abbas'ın türbesinin bulunduğunu, şehir halkının ve Tatarların da burayı ziyaret ettiğini, buraya adaklar getirildiğini, bu adakların ziyaretçilere, zaviye ile kabrin bakıcılarına harcadığını, zaviyede, dervişlerden başka gelen gidenlerin de kaldığını, Tatarlar'ın, Müslüman olmadan önce de bu kutsal yere asla dokunmadıklarını ve burayı uğurlu saydıklarını kaydetmektedir. Aynı zamanda İbn-i Batuta türbenin ayrıntılı olarak mimari özelliklerini de tarif etmektedir⁷⁶.

Afrasiab tepesinde bulunan Semerkand, Moğollar zamanına kadar ve bir süre daha önemini korumaya devam etti. Moğollar döneminde 13. yüzyılda buraya gelen Çinli seyyahlar, Semerkand'dan hayranlıkla bahsetmişlerdir. Fakat yine aynı dönemlerde nüfusun Moğol öncesine göre azalmış olması ve şehir içinde güvenliğin azaldığının ifade edilmesi ve daha sonra 14. yüzyılda İbn-i Batuta'nın, şehrin yapılarının çoğunu harap bulması ve surlarının olmadığından bahsetmesi, şehrin durumunun 13. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş bozulduğunu, 14. yüzyılda artık iyice ihmal edildiğini göstermektedir. Eski Semerkand, Afrasiab tepesinde, İslamiyet öncesinde kurulmuştu ve konumunu İslamiyet sonrasında ve Moğollar döneminde de korudu. Şehir, İslamiyet öncesinde iç kale ve çevre surları olan diğer feodal yerleşimleri gibi tasarlanmış. Bu gelenek rabad surlarının eklenmesiyle İslamiyet sonrasında da devam etmiştir.

⁷⁴ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.530-531; Marco Polo, *a.g.e.*, s.186, dipnot 1; Brian E. Colless, *a.g.e.*, s.53-54.

⁷⁵ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s.532, dipnot 198.

⁷⁶ İbn Battuta, (Çev. C. Defremery B.R. Sanguinetti), *Voyages d'Ibn Batoutah*, Paris 1853- 1858, s.51-54.

Timur'un (1330-1405) kurduğu yeni Semerkand hakkındaki detaylı bilgileri, 1405'te burayı ziyaret eden İspanyol elçi Ruy Gonzales de Clavio ve 15. yüzyıl sonlarında şehirde kısa süreli hükümdar olan Babur'dan alıyoruz. Timur 1369 yılında Semerkand'ı ele geçirmiş, kurduğu İmparatorluğun başkentini Semerkand seçmişti. Timur Afrasiab tepesindeki eski Semerkand'ı terk edip, yeni Semerkand şehrini tepenin güneyindeki ovalık araziye kurmuştur⁷⁷. Şehrin surlarının uzunluğu 13.9 km olup, 10.4 km²'lik alanı kaplıyordu. Şehrin çevresi hendeklerle çevrili idi⁷⁸ ve toplam altı kapısı bulunuyordu. Bunlar kuzeydoğuda Ahenin kapısı, kuzeyde Şehzade kapısı, doğuda Firuze kapısı, batıda Buhara kapısı, güneyde Suzangaran ve Gazüristan adlı kapılardı⁷⁹. Kale şehrin içinde olup şehrin batısında idi ve kale duvarlarının uzunluğu ortalama 3 km. idi. Güneyde ve doğuda olmak üzere kalenin iki kapısı bulunuyordu⁸⁰. Şehrin altı kapısından gelen altı ana yol, şehrin ortasında Registan (Kumluk) meydanında keşişiyordu. Burası şehrin pazar sahasıydı⁸¹ (plan 5, 6, 7, 8,9).

Timur'un Afrasiab tepesinin güneyindeki geniş düzlük arazide Semerkand şehrini baştan yapıp, imparatorluğun başkenti yapmasının bir çok sebepleri vardı. Öncelikle bölgede sağlam bir şekilde güvenlik sağlanmıştır. Sonra Semerkand arazisinin, Zerefşan'ın suladığı verimli bir arazi de bulunması ve ticaret yolları üzerindeki merkezlerden biri olması, tarih boyunca bu bölgeyi önemli kılmıştır. Eski Semerkand'ın Timurlu devrinde iyice harap olması ve dışarıdan gelen insanlarla nüfus yoğunluğunun artması, küçük ölçekli olan eski Semerkand'ın terk edilme sebepleri arasında olabilir. Timur, başkentini dünyanın en asil ve en mükemmel şehri yapmak istiyordu. Bu

yüzden ticareti teşvik etti ve ele geçirdiği yerlerdeki en iyi ve en faydalı adamları toplayıp, en usta sanatkârları Semerkand'a gönderdi. Farklı bölgelerden dokuyucular, ipekçiler, ok yontanlar, zırh yapımcıları, camcılar, porselenciler, tüfekçiler, kuyumcular, inşaat ustaları, topçu mühendisleri gibi birçok kendi alanında değerli sanatkârları topladı⁸².

Şehir ve kırsal nüfusu 150.000 civarındaydı. Semerkand'ın halkı son derece kalabalıklaştığından yeni gelenlere mesken bulunmamış, bunlar bir müddet için çadırlara, bahçelere, köylere yerleştirilmişlerdi. Semerkand'da Türkler, Araplar, Faslılar, Ermeniler, Katolikler, Yakubiler Nesturiler gibi farklı din ve ırklardan insanlar yaşıyordu. Aynı zamanda ateşle vaftizlenen, fakat kendilerine göre Hıristiyan olan Hintliler de bulunuyordu⁸³.

Timur şehirde geniş bir imar faaliyeti gerçekleştirdi. Semerkand'a çeşitli ülkelerden ticaret malları geliyordu. Şehrin pazarlarında farklı ülkelerden gelen deri, keten, ipek, değerli taşlar, çeşitli baharatlar gibi mallar bulunuyordu. Semerkand ürettiği ipekli kumaşlarıyla ünlüydü. Fakat Semerkand'da bütün bu malların depo edileceği ve uygun bir şekilde teşhir edilerek satılacağı bir yer yoktu. Timur, şehrin bir ucundan diğer bir ucuna uzanan bir cadde inşasını emretti. Caddenin iki tarafına dükkanlar yapılacak, bütün ticaret eşyası burada satılacaktı. Açılacak olan caddenin üzerindeki evler yıkıldı. Daha sonra karşılıklı dükkanlar inşa edildi. Bu çarşının üzeri örtüldü ve sonra tacirler buraya yerleştirildiler. Şehrin bir ucundan diğer ucuna uzanan büyük kapalı çarşı, 20 gün gibi kısa bir sürede bitirildi⁸⁴.

Registan (Kumluk) meydanı Timurlu devrinde, şehrin merkezinde çarşı alanı olarak belirmeye başlamış, daha sonra buraya çeşitli dönemlerde yapılar inşa edilmiştir. Timur'un torunu Uluğ Bey (1334-1449) adını taşıyan Uluğ Bey medresesini (1417-1421) inşa etti.

⁷⁷ John Lawton, *Samarkand And Bukhara*, London 1991, s.42; R. G. Clavio, *a.g.e.*, s.174.

⁷⁸ R. G. Clavio, *a.g.e.*, s.174; *Samarkand*, Taşkent 1986, s.56; I. Umnyakow-Y. Aleskerov, *a.g.e.*, s.24.

⁷⁹ Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.70, 135, 69, 138; Stefano Bianca, *a.g.e.*, s.11, 14; *Samarkand*, Taşkent 1986, s.49.

⁸⁰ J. Lawton, *a.g.e.*, s.42; I. Umnyakow-Y. Aleskerov, *a.g.e.*, s.24; *Samarkand*, Taşkent 1986, s.50.

⁸¹ S.Bianca, *a.g.e.*, s.11; *Samarkand*, Taşkent, 1986, s.50; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.157.

⁸² R. G. Clavio, *a.g.e.*, s.175.

⁸³ R.G. Clavio, *a.g.e.*, s.176

⁸⁴ R.G.Clavio, *a.g.e.*, s.169-170,175-176.

Yine Uluğ Bey zamanında medresenin güneyine, günümüze ulaşmamış Mescid-i Mukatta isimli yapı inşa edildi. Yine aynı dönemde medresenin yanına bir hamam ve hankâh yapıldı⁸⁵. Daha sonra bu hankâh yerine Registan meydanında Şirdar medresesi (1619-1635) inşa edildi. Yine aynı yüzyılda aynı meydana Tillakâri medresesi (1646-1660) inşa edildi⁸⁶. Ortadan/kalkmış olan hankâhın güneyine Ali Kukeltaş mescidi (1439-1440) inşa edildi⁸⁷. Fakat bundan da bir iz kalmamıştır. Registan meydanı Timurlu devrinden başlayarak daha sonraki yüzyıllarda da hep bir ticari ve eğitim faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir alan olmuştur. Timur devrinden 19. yüzyıla kadar altı ana yolun kesiştiği yer olan Registan meydanı, şehrin merkezi olup, ticari faaliyetlerin yapıldığı pazar sahası idi. Registan meydanında Timur devrinde yapılan çarşının yerine 18. yüzyılda başka bir çarşı yapıldı. Chor Su olarak bilinen bu kapalı çarşı, günümüzde Şirdar Medresesi'nin yanında yer almaktadır⁸⁸. Günümüzde Taşkent olarak bilinen cadde, Registan Meydanı'ndan Bibi Hanım Camisi'ne uzanmakta, bugün olduğu gibi eskiden de ticari faaliyetlerinin yapıldığı çarşı alanı olarak kullanılmaktaydı. Registan Meydanı ve burada bulunan yapılar, 19. yüzyılda artık harap ve bakımsız duruma geldi. Fakat 19. yüzyılda da Registan Meydanı ve Bibi Hanım Camisi arasındaki Taşkent Caddesi, pazar sahası olarak yoğun bir şekilde kullanılıyordu⁸⁹.

Şehrin kuzeydoğusunda Timur, Bibi Hanım olarak bilinen camiyi (1398-1405), Ahenin kapısı civarında inşa ettirmiştir. Timur'un, ölen eşi Saray Mülk Hanım için yaptırdığı Bibi Hanım olarak bilinen türbe (14. yüzyıl sonları-15. yüzyıl başları), Bibi Hanım mescidinin karşısında yer alır. Aslında burada,

Timur'un hanımının yaptırdığı bir de medrese bulunuyordu. Fakat günümüze ulaşmamıştır⁹⁰.

Belki de şehrin fiziksel dokusunun içindeki önemli yerlerden biri de Bibi Hanım camisi ve türbesinin bulunduğu yer ile Registan Meydanı'na uzanan ve bugün Taşkent caddesi olarak bilinen alandır. Bu bölge, günümüzde olduğu gibi Timur devrinden başlayarak, 19. yüzyıla kadar devam eden ticaret hayatının çok canlı olduğu pazar sahasıydı. Bu alan Afrasiab tepesinde bulunan eski Semerkand şehrinin güneyinde, surların dışında, İslamiyet öncesinde kurulduğu düşünülen çarşıların yoğun olarak bulunduğu Ras el-tak bölgesine denk gelmektedir. Muhtemelen şehrin nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu bölümdü. Şehirde her esnaf grubunun birer çarşısı bulunuyordu. Birbirleriyle karışık değildiler. Ras el-tak olarak bilinen bölgede bulunan çarşıların olduğu yerde odun satıcılarının yer aldığı kumluk bir alan bulunuyordu ve Registan ismi de buradan kaynaklanmış olabilir⁹¹. Bibi Hanım mescidinin kuzeyinde, Ahenin kapısının dışında, Afrasiab tepesinin güneyinde tüccarların, seyyahların sıkça gelip geçtiği yol üzerinde, yolcuların koruyucusu ve hayat suyunun azizi Hz. Hızır adına yapılan bir mescid bulunmaktadır. Mescid 19. yüzyılda İslamiyet öncesine kadar dayandırılan kalıntıların üzerine inşa edilmiştir⁹². Kussem bin Abbas türbesinin çekirdeğini oluşturduğu Şah Zinde türbeler topluluğu Ahenin kapısı dışında, Hz. Hızır mescidinin doğusunda, bugün de olduğu gibi şehrin kuzeydoğusuna düşüyordu. Şah Zinde türbeler topluluğu 11.yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla kadar yapılan eklentilerle meydana geldi. Muhtemelen burası daha önce bahsettiğimiz gibi İslamiyet öncesinden başlayarak, İslamiyet sonrasında da bir gelenek halinde ziyaret edilen bir kült merkezi olması

⁸⁵ Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.71; L. Golombek- D. Wilber, *a.g.e.*, s.263-265, D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.162-168; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.43-44; G. A. Pougatchenkova, *Chefs-d'oeuvre...*, s.124-125.

⁸⁶ Y. Crowe, *a.g.e.*, s.1037; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.162-179; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.44-46.

⁸⁷ L. Golombek- D. Wilber, *a.g.e.*, s.268.

⁸⁸ S.Bianca, *a.g.e.*, s.11.; G. A. Pugacenkova-L. İ.Rempel, *İstoriya İskusstvo Uzbekistana*, Moskova 1965, s.338-339; V. Naumkin, *a.g.e.*, s.84; Y. Crowe, *a.g.e.*, s.1037.

⁸⁹ V. Naumkin, *a.g.e.*, s.77, 84.

⁹⁰ R. G. Clavio, *a.g.e.*, s.132, 170-171; Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.70; L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.254-260; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.84-101; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.26-31; G. A. Pougatchenkova, *Chefs-d'oeuvre...*, s.106-111; Y. Crowe, *a.g.e.*, s.1036.

⁹¹ Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.73; O. G. Bolşakov, *a.g.e.*, s.174-175.

⁹² Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.137-138; V. Naumkin, *a.g.e.*, s.38; *Samarkand*, Taşkent 1986, s.247; Y. Crowe, *a.g.e.*, s.1036; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.25-26.

yanında şehrin mezarlık sahasıydı. Bugün de Semerkand'ın modern mezarlıklarından biri burada bulunmaktadır. Günümüzde Şah Zinde türbeler topluluğu halen kutsal sayılan bir alandır. Burada soyluların gömüldüğü başlıca şu türbeler bulunmaktadır; Hoca Ahmed (1350), Kutluk Aka (1361), Turkan aka (1371-1383), Emir Hüseyin (1376), Emir Burunduk (1390-1420), Şirin Bika Aka (1385-86), Ali Nesefti (1380), Uluğ Sultan Begüm (1385), Emir Zade (1386), Tuman aka (1404), Abdülaziz (1435-36), Kadızade-i Rumi (1420) altıgen bir türbe (1440). Bunların yanında isimsiz veya harap türbeler, kazılmış veya kazılmakta olan türbe temelleri de bulunmaktadır. Ayrıca türbelere bağlı ufak ziyaret yerleri ve mescidler de yer almaktadır⁹³.

Şehrin güneybatı kısmı da dikkate değer bölümlerendir. Timur'un türbesi (1404), bunun yanında hankâh ve medrese (1400) bulunmaktaydı. Ancak bunlardan Timur'un türbesi günümüze ulaşmış, diğerlerinin temelleri kalmıştır⁹⁴. Timur türbesinin kuzeyinde, şehrin güneybatısında Ruhabad (Ruhun evi) türbesi (1404) yer almaktadır. Burası Sufi Şeyhi Burhannedin Sağarcı'nın mezarıdır. Daha önce Kuran eğitimi verilen bir yerdi⁹⁵ Aksaray türbesi (1470), Timur'un türbesinin yakınında bulunmakla birlikte inşaatı yarım bırakılmıştır. Kimin adına yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir⁹⁶. Şehrin güneyinde Suzangaran kapısına yakın Hoca Ahrar da denilen Nasreddin Ubeydullah'ın hankâhı ve türbesi (1490) bulunmaktadır. Hoca Ahrar Nakşibendi dervişiydi. Aynı komplekste Nadir Divangi Bey mescidi ve medresesi (1630-1635) bu-

lunmaktadır⁹⁷. Aynı zamanda şehir içinde Uluğ Bey zamanında yapılan, fakat günümüze gelememiş Mescid-i Laklaka isimli bir de yapı bulunuyordu⁹⁸.

Şehrin dışında ve güneybatısında Semerkand'da kadı olduğu düşünülen Hoca Birun'nun türbesinin kalıntıları 12. yüzyıla kadar inmekte olup 1633-1634'de yenilendi. Burası, 17. yüzyılda bir hankâhın ve başka yapıların eklenmesiyle kompleks haline dönüştü⁹⁹. 9.yüzyılda Semerkand'da kadılık yapmış diğer kişi olan Abdi Darun'un, hankahı (15. yüzyıl) ile kalıntıları 12.yüzyıla inen ve 15. yüzyılda tekrar inşa edilen türbesi, şehrin dışında ve güneydoğusunda yer almaktadır. Aynı zamanda daha geç dönemlerde buraya bir mescid ve medrese de eklendi¹⁰⁰. Şehrin dışında, kuzeyde yer alan Kuhek (Çoban Ata) tepesinde, 15. yüzyılın ortasında yapıldığı düşünülen Çoban Ata türbesi yer almaktadır. Çobanların koruyucusu bir aziz için yapılan türbede mezar yoktur¹⁰¹. Yine aynı tepede Uluğ Bey'in yaptırdığı rasathane (1420) bulunmaktadır¹⁰² Bugüne ancak temel kalıntıları ulaşmıştır. Yine şehrin dışında kuzeybatısında Namazgah mescidi (1630) yer almaktadır¹⁰³. İşrethane (Mutluluk Evi) türbesi (1464), Abdi Darun hankâhı civarında, şehrin dışında yer almaktadır. Bu türbe, Ebu Said'in karısı Habibah Sultan Begüm'ün genç yaşta ölen kızları Sultan Havend Bika için yapılmıştır¹⁰⁴. Bunların dışında diğer yapılar

⁹³ Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.69; L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.233-250; G. A. Pugatschenkova, *a.g.e.*, s.13-25; G.A.Pougatchenkova, *Chefs-d'oeuvre...*, s.82-95; Y. Crowe, *a.g.e.*, s.1034-1036.

⁹⁴ L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.261-263; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.102-141; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.32-35; G. A. Pougatchenkova, *Chefs-d'oeuvre...*, s.112-115; G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel, *İstoriya...*, s.273-274.

⁹⁵ L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.253; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.31-32; G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel, *İstoriya...*, s.273.

⁹⁶ L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.270-271; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.40-41.

⁹⁷ L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.270; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.142-153; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.35-36; G. A. Pougatschenkova, *Chefs-d'oeuvre...*, s.172-173; G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel, *İstoriya...*, s.278.

⁹⁸ Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.73.

⁹⁹ V. Naumkin, *a.g.e.*, s.117; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.154-156; *Samarkand*, Taşkent 1986, s.246.

¹⁰⁰ L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.267-268; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.154-156; G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel, *İstoriya...*, s.282.

¹⁰¹ L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.268; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.5-8.

¹⁰² Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.72; L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.265-267; G. A. Pugatschenkova, *a.g.e.*, s.8; G. A. Pougatchenkova, *Chefs-d'oeuvre...*, s.134-135; G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel, *İstoriya...*, s.265-266.

¹⁰³ Y. Crowe, *a.g.e.*, s.1037; V. Naumkin, *a.g.e.*, s.131.

¹⁰⁴ L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.268-269; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.142-150; G. A. Pugatschenkova, *Samarkand...*, s.36-38; G. A. Pougatchenkova, *Chefs-*

şunlardı. Magzum-i Agzam kompleksi (Dagbit kasabası, 16-17. yüzyıl), Hoca Daniar'ın ve peygamber Daniel'in türbeleri, Medrese-i Ali, Mehtumi Horazm mezarlığı, iki mescidi ve medresesi, Hoca Nispetdarın türbesi ve mescidi, Evliya Yakup türbesi ve mescidi, Mescet-i Kalender türbesi ve mescidi, Hoca İsmail türbesi ve mescidi, Hoca Zugmurad türbesi, Şeybaniler sülalesine ait mezarlar (16.yüzyıl) bulunuyordu¹⁰⁵.

Şehrin batısında bulunan kale, Timur devrinde yapıldı. Kale fazla yüksekte değildi ve su dolu hendeklerle çevriliydi. Timur'un hazinesi kalenin içindeydi ve buraya sadece muhafızlar girebiliyordu. Kalenin bir bölümünde zırhlar, kalkanlar, oklar, yaylar ve miğferler yapmakla meşgul 1000 sanatkâr bulunmaktaydı. Kalenin, biri Registan meydanına bağlanan doğu kapısı ile bir de güneyinde kapısı vardı. Kalede Timur'un yaptırdığı Gök Saray dört katlı idi ve burası 19. yüzyılda Ruslar tarafından askeri hastaneye çevrildi. Kalenin içinde Timur devrinde Bostan saray ismiyle bilinen bir yapı ve çeşitli imaretler yer alıyordu. Aynı zamanda bir sufi olan Nureddin Bassir'in türbesi (1371/72) de bulunuyordu. Günümüzde kaleden ve içindeki yapılardan hiçbir iz kalmamıştır. Günümüzdeki şehrin yönetim merkezi, kalenin olduğu yerdedir¹⁰⁶.

Timur devrinde bölgede güvenliğin sağlanması ve şehir içinde nüfusun artmasıyla, yerleşim alanları şehrin surları dışına da taşdı. Özellikle şehir içi, bir ticaret merkezi haline geldikten sonra bağlar, bahçeler, köşkler, evler şehrin dışına yapıldı. En güzel ve en muhteşem binalar şehrin haricindeydi. Timur'un, şehir haricinde birçok sarayları ve köşkları

vardı. Bunların hepsi de bağlar ve bahçeler içindeydi. Şehre gelen biri, ağaçlardan meydana gelen dağlar ve bu dağlar arasında gizlenmiş köşkları görürdü. Bağlar ve bahçeler arasında, meydanlara çıkan caddeler açıldı. Etraftaki dükkanlar gerekli olan her şeyi satmaktaydı. Semerkand'ın içinden ve dışından birçok su yolları geçiyordu ve her tarafa su ulaşıyordu. Bağlar arasında çok iyi mahsul veren tarlalar bulunuyordu. Özellikle meyveleri ve pamuğu meşhurdu. Semerkand'ın etrafında mamur köyler çoktu ve Timur'un fethettiği yerlerden getirdiği muhacirler buralarda ikamet ediyorlardı. Şehrin dışında yaşayan ahalinin sayısı, şehrin içinde yaşayanlardan çoktu¹⁰⁷. Timur devri ve sonrasında 15. yüzyılda şehrin dışındaki bağlar, bahçeler ve çayırliklar şunlardır; Şehrin dışında ve doğusunda Bağ-Dilgüşa ve daha uzakta olan Bağ-Boldi. Dilgüşa'dan Firuze kapısına kadar bir yol vardı ve iki tarafında ağaçlık bulunuyordu. Dilgüşa bağında bir köşk bulunuyordu. Büden olarak da bilinen Bildırcın korusu Dilgüşa bahçesi ile Firuze kapısı arasında yer alıyordu. Firuzah kapısı dışındaki çevrenin adı Gârı Aşıkân bölgesi olarak geçmektedir. Bu civarda Megak köprüsü bulunuyordu. Kağıdın malzemesinin geldiği Kân-ı Gil çayırı, şehrin kuzeydoğusunda yer alıyordu. Abı Rahmet denilen Kara su (siab) bu çayırliğin ortasından geçirdi. Yine şehrin kuzeydoğusunda Kân-ı Gil çayırının güneydoğusunda Han Yurdu çayırı bulunuyordu. Kara su bunun içinden geçerek Kan-ı Gil'e giderdi. Şehrin kuzeyinde Kulbe çayırı yer alıyordu. Zerefşan olarak bilinen Kuhék nehrinin güneyinde bulunuyordu. Doğusunda Çoban Ata olarak da bilinen Kuhék tepesi yer alıyordu. Kulbe çayırının güneyinde ismi bilinmeyen bir çarbağı, yine bunun güneyinde Derviş Muhammed Tamin'in çarbağı vardı. Derviş Muhammed Tamin'inin çarbağının güneyinde ve şehrin kuzeyinde Bağ Meydanı bulunuyordu ve içinde Çihil Sütun adlı bir köşk yer alıyordu. Bunun doğusunda ve Kuhék tepesinin eteğinde ismi bilinmeyen bir bahçe vardı ve bu bahçenin içinde Çini Hane isimli köşk ve adı bilinmeyen bir başka köşk daha bulunuyordu. Şeh-

d'oeuvre..., s.170-171; G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel, *İstoriya...*, s.277

¹⁰⁵ V. Naumkin, *a.g.e.*, s.126,135; W. Radloff; (Çev. Ahmet Temir), *Sibirya'dan*, C.II, İstanbul 1956, s.464-466; Arminius Vambery, *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sıdı Alı Reis in India, Afganistan, Central Asia and Persia during the Years 1553-1556*, Pakistan 1975, s.71-72.

¹⁰⁶ R. G. Clavio, *a.g.e.*, s.176-177; W. Radloff, *a.g.e.*, s.462-463; Eugene Schuyler, (Yay. Geoffrey Wheeler), *Turkistan*, London 1960; L. Golombek - D. Wilber, *a.g.e.*, s.252-253; Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.55-56,70; D. Brandenburg, *a.g.e.*, s.22, 184, 208; G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel, *İstoriya...*, s.273; V. Naumkin, *a.g.e.*, s.76-77.

¹⁰⁷ R. G. Clavio, *a.g.e.*, s.136, 174-175.

rin kuzey doğusunda Nakşi Cihan bağı, Kuhek tepesinin eteğinde ve Kan-ı Gil ile Ab-ı Rahmet olarak da bilinen Kara suyun üst tarafında yer alırdı. Şehrin kuzeyinde Emir Zade Emiraşah'ın kızı için yapılan köşk ve bahçe vardı. Yine şehrin kuzeyine denk gelen Mirza köprüsü ve Muhammed Cep köprüsü yer alıyordu. Şehrin kuzeydoğusunda Köli Mogak çayırı bulunuyordu. Şehrin güneybatısında, içinde köşkü bulunan Bağ-ı Nev ile Bağ-ı Şimal ve Bağ-ı Behişt yer alıyordu. Şehrin güneyinde Bağ-ı Çınar bulunuyordu. Ayrıca şehir dışında ve içinde bir köşk bulunan Gül bağı vardı¹⁰⁸ (plan 10).

Timur'un kurduğu Semerkand 15. yüzyılda bilimin, kültürün ve ticaretin merkeziydi. Semerkand en parlak devrini bu yüzyılda yaşamıştır. Şehir 16. yüzyıldan sonra yavaş yavaş ekonomik açıdan gerilemeye başlamıştır. Özellikle 15. yüzyıla kadar ticaret yollarının kesiştiği noktalardan biri olan şehir, Orta Asya'nın ekonomik ve kültürel merkeziydi. Fakat 16. yüzyıldan sonra ticaret yollarının değişmesi, başkent'in Buhara'ya kayması ve iç karışıklıklar sebebiyle Semerkand şehri eski önemini kaybetti. 1599 yılına kadar Özbek kökenli Şeybaniler sülalesi, sonra Astarhaniler sülalesi (1599-1753) ve 1753'den 1868'e şehri Ruslar alana kadar Mangitler sülalesi Semerkand'ı yönetti. 19. yüzyılda Semerkand'ı gören seyyahlar, şehrin eski görkeminden çok uzak olduğunu belirtirler. Şehrin surları ve yapıları çok harap durumdaydı. 19. yüzyılda şehir, Timur devrindeki konumunu koruyordu. 1868'de Ruslar şehri aldıktan sonra şehrin kalesi Rusların yönetim merkezi oldu. Gök Saray askeri hastaneye dönüştürüldü. Kalenin içine kilise ve okul yapıldı. 1871'de şehir Ruslar tarafından tekrar planlamaya başlandı. Şehrin batısına ırsal planlı, yeni bir yerleşim kuruldu. Böylece modern Semerkand'ın temelleri atılmış oldu. Surlar önemini kaybet-

meye başladı. Yeni geniş caddeler açıldı. Şehrin eski ve yeni bölümleri bu caddelerle birleştirildi. Şehre yeni parklar ve meydanlar yapıldı. Şehrin nüfusu 20. yüzyıl başına kadar giderek yükselmiştir. 19. yüzyıl ortalarında şehir nüfusu 20.000 civarındayken, yüzyılın sonlarına doğru 55.000 civarına yükselmiştir. 19. yüzyılda Semerkand şehrinin dışında 1000 kadar Yahudi'nin yaşadığı ayrı bir bölge bulunuyordu. Burada bir de Sinagog vardı. Şehirde nüfusun ağırlığını Özbekler oluşturuyordu. Ayrıca Tacikler, Afganlar, İranlılar, Hintliler, Araplar ve sonradan gelen Ruslar gibi çeşitli etnik gruplar bulunuyordu. Günümüzde olduğu gibi 19.yüzyılda çarşı alanı olarak kullanılan ve ticaret faaliyetlerinin yapıldığı, nüfusun yoğunlaştığı alan, Registan meydanından Bibi Hanım camisine uzanan Taşkent caddesi idi. 1888'de Hazar ötesi demiryolunun Semerkand'a bağlanmasıyla ekonomik açıdan şehir tekrar canlanmaya başladı (plan 11). Şehre 1912 yılında büyük bir Ortodoks kilisesi yapılmıştır. Bugün kale ve onun içindeki yapılar ortada yoktur. Fakat kalenin bulunduğu alan günümüzde de Semerkand'ın idare merkezidir. Günümüzde Semerkand şehri, Timur'un kurduğu şehir üzerinde gelişimini sürdürmektedir¹⁰⁹ (plan 12, 13, 14, 15).

Zerefsan nehrinin suladığı verimli arazi de muhtemelen güvenliğin az olması, su kanalları ve nehirlerin taşması yüzünden Afrasiab tepesine kurulan Semerkand, İslamiyet öncesinde iç kalesi ve surları ile Orta Asya'da diğer feodal düzendeki ufak yerleşimlere benzemektedir. İslamiyet sonrasında eski konumunu koruyan Semerkand, şehir surları ve iç kalesiyle feodal yerleşim geleneğini devam ettirdi. Fakat şehrin dışında rabad kısmını meydana getiren yerleşim yerleri ve çarşılar, şehri de içine alacak şekilde bir dış surla çevrildi. Muhtemelen rabad surları göçebelerin yağmalamalarına karşı inşa edildi. Kale,

¹⁰⁸ R. G. Clavio, *a.g.e.*, s.134, 142-144; Z. M. Babur, *a.g.e.*, s.70-75; Nizamüddin Şami, (Çev. Necati Lugal), *Zafername*, Ankara 1987, s.203; L. Golombek-D. Wilber, *a.g.e.*, s.174-177; Donald N. Wilber, *Persian Gardens And Garden Pavilions*, Tokyo 1962, s.55; Donald N. Wilber, "The Timur Court: Life In Gardens And Tents", *Iran*, 17, London 1979, s.127-134.

¹⁰⁹ Arminus Vambery, *Travels In Central Asia*, Newyork 1970, s.197-221; W. Radloff, *a.g.e.*, s.455-470; Eugene Schuyler, *a.g.e.*, s.119-140; F. H. Skrine-E. D. Ross, *The Heart Of Asia*, London 1899, s.386-407; S.Bianca, *a.g.e.*, s.15-17; H. H. Schaefer, *a.g.e.*, s.471; Anonim, "Samarkand", *Great Soviet Encyclopedia*, C. 22, Moscow 1974, s.574.

Şehristan ve rabad bölümlerinden meydana gelen planlama anlayışı genellikle 8.yüzyıldan sonraki Orta Asya'nın diğer gelişmiş büyük şehirlerinde de gözükmekteydi. İslamiyet öncesinde taşın az olduğu bölgede, inşaat malzemesi olarak genellikle kerpiç ve ahşap kullanılmaktaydı. İslamiyet sonrasında kerpiç ve ahşap kullanımının yanı sıra yavaş yavaş tuğla malzemeye doğru bir geçiş oldu¹¹⁰. Timurlu devrinde ise şehir tepe üzerinden ovalık bir araziye taşındı. Bunun sebepleri arasında, bölgede güvenliğin sağlanması, su taşkınlarının kontrol altına alınması, eski şehrin artık çok tahrip olması, diğer bölgelerden gelen insanlarla nüfus yoğunluğunun artması ile daha büyük ölçeklerde bir şehre ihtiyaç duyulması gibi nedenler düşünülebilir. Timur'un kurduğu Semerkand şehri iç kalesi ve şehir surlarıyla İslamiyet öncesinde başlayan geleneği devam ettirdi. Daha önceleri şehrin dışında olan çarşılar içeri alındı. En iyi evler, köşkler ve bahçeler şehrin dışına yapıldı. Şehrin dışına doğru bir açılma söz konusudur. Gelişim daha sonraki yüzyıllarda da aynı konumda devam etmiştir. 19.yüzyıl ortalarında harap durumda olan şehir, Rusların bölgeye gelmesinden sonra yeniden planlanmaya başladı. Semerkand şehrinin konumunu belirleyen temel faktör, Zerefsan nehrinin suladığı verimli arazidir. Bölgede, bu nehre bağlı sulama kanallarıyla tarım yapılabilmekteydi. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Semerkand şehrinin ekonomisinin temeli tarıma dayalıdır.

PLAN LİSTESİ

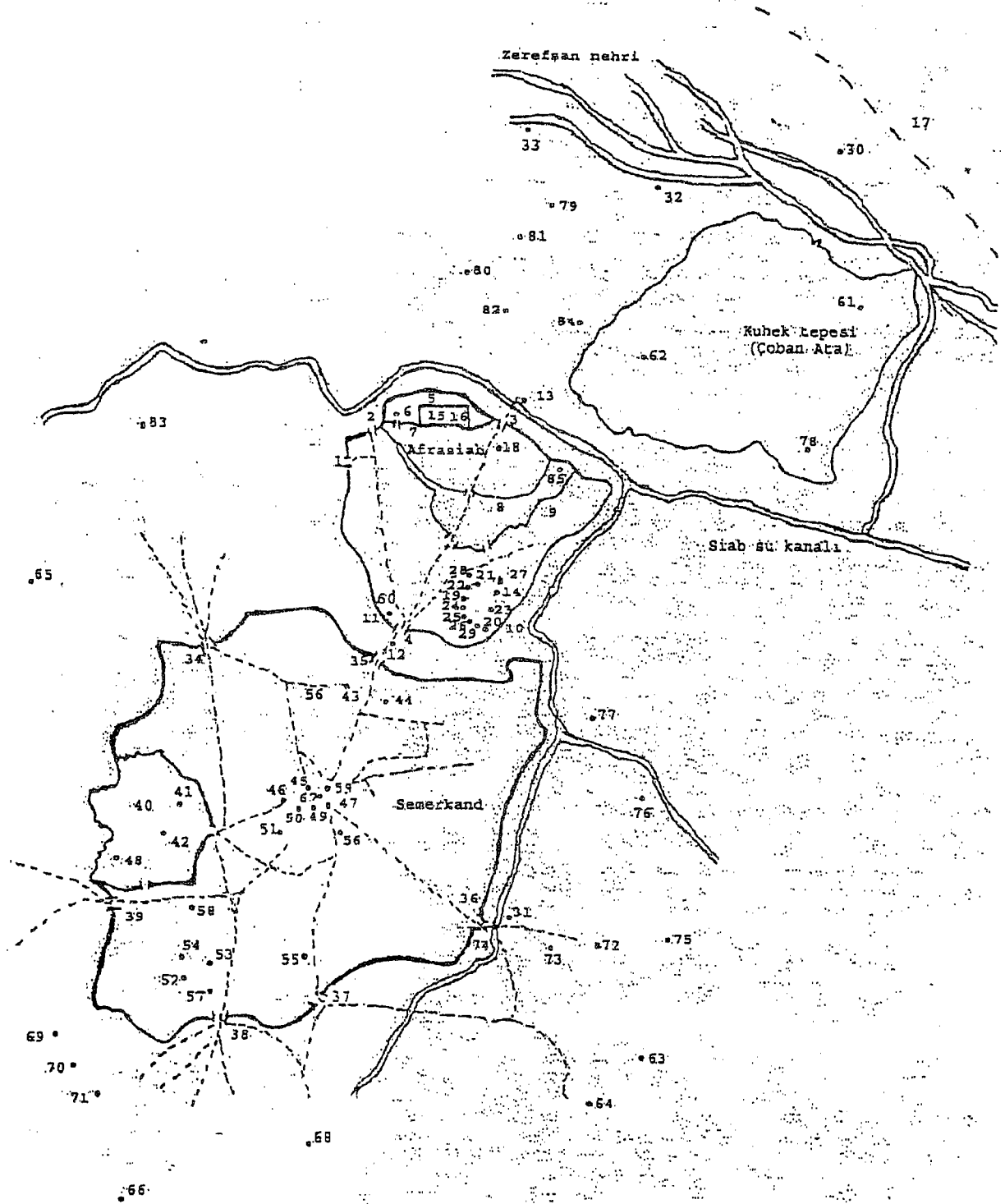
- 1- Metinde adı geçen bazı mimari yapıların ve yer isimlerinin Semerkand şehri planı üzerinde tahmini dağılımı (İ.Çeşmeli)
- 2- Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin planı (A. Mongait'den).
- 3- Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin planı (S.Chemelnizkij'den)
- 4- Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin planı (S.Chemelnizkij'den)
- 5- Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin planı (O. G. Bolşakov'dan)
- 6- 15. yüzyılda Semerkand şehrinin planı (L. Golombek-D. Wilber'dan)
- 7- 15. yüzyılda Semerkand şehrinin planı (S.Bianca'dan)
- 8- Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin ve 15. yüzyıldaki Semerkand şehrinin planı (B.Brentjes, Mittelasien Kunst des Islam, Leipzig 1979, s.49'dan)
- 9- 15. yüzyılda Semerkand şehrinin planı (G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel'den)
- 10- 15. yüzyılda Semerkand şehrinin bağ ve bahçelerini gösteren plan (L. Golombek-D. Wilber'dan)
- 11- 19. yüzyılda Semerkand şehrinin planı (H. Vambery, Mohammed in Asien Verbotene Reise nach Buchara und Semerkand (1863-1864), Berlin 1983, s.271'den)
- 12- Günümüzde Semerkand şehrinin planı (S.Bianca'dan)
- 13- Günümüzde Semerkand şehrinin planı (S.Bianca'dan)
- 14- Günümüzde Semerkand şehrinin planı (J. Lawton'dan)
- 15- Günümüzde Semerkand şehrinin planı (D. Brandenburg'dan)

¹¹⁰ S.Chemelnizkij, *Zwischen...*, s.36-59; S.Chemelnizkij, *Mejdu...*, s.37-59.

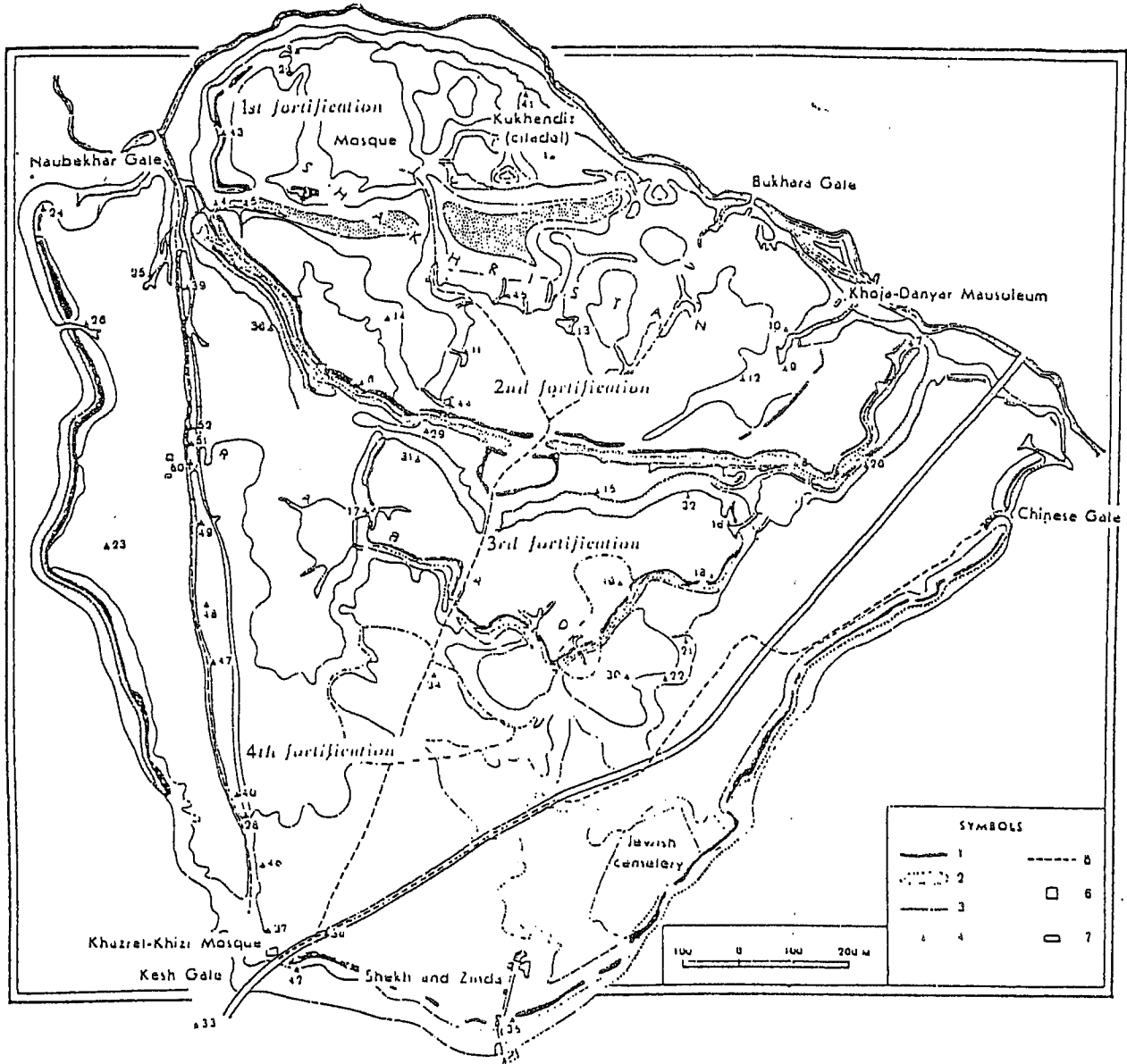
HARİTA ÜZERİNDEKİ RAKAMLARIN AÇIKLANMASI

1. Nevbahar kapısı
2. Buhara kapısı
3. Çin kapısı
4. Kişş kapısı
5. Kale
6. Mescid-i cuma
7. 1. sur duvarı
8. 2. sur duvarı
9. 3. sur duvarı
10. 4. sur duvarı
11. Ras el tak bölgesi (?)
12. Su kemeri
13. Cird köprüsü
14. Kussem bin Abbas türbesi ve Şahzinde türbeler topluluğu
15. Dâr el imare (hükümet sarayı) (?)
16. Hapishane (?)
17. Rabat duvarı (Duvar-ı Kıyamet)
18. IV. İbrahim sarayı (Gurcmin mahallesi)
19. 19.Melike Hatun'nun hanı (?)
20. Ahmed el-Mukassa'nın evi (?)
21. I. İbrahim medresesi
22. Melike Hatun'nun türbesi (?)
23. Melike Hatun meydanı (?)
24. Türkan Hatun'nun evi (?)
25. Havlı el-Hayltaşı'nın hanı (?)
26. Ebul Kasım bin el-Ata'nın evi (?)
27. Minare
28. Talebe yurdu (?)
29. Emir Nizam ed-Davuli'nin evi (?)
30. Moğol dönemi sarayı (?)
31. Megak köprüsü (?)
32. Muhammed cep köprüsü (?)
33. Mirza köprüsü (?)
34. Şehzade kapısı
35. Ahenin kapısı
36. Firuzah kapısı
37. Suzangaran kapısı
38. Karizgah kapısı
39. Buhara (Chorsu kapısı)
40. Kale
41. Gök saray (?)
42. Bostan saray (?)
43. Bibi Hanım mescidi
44. Bibi Hanım türbesi
45. Tillakari medresesi
46. Uluğbey medresesi
47. Şirdar medresesi
48. Kudfi Çardaun türbesi (?)
49. Hankâh (?)
50. Hamam (?)
51. Mescid-i Mukatta (?)
52. Timur'un türbesi
53. Medrese
54. Hankâh
55. Hoca Ahrar hankâhı ve Nadir Divangi Bey medresesi
56. Ali Kukeltaş mescidi (?)
57. Aksaray türbesi
58. Ruhabad türbesi
59. Chor Su çarşısı
60. Hz. Hızır mescidi

61. Çoban Ata türbesi
62. Uluğbey rasathanesi
63. İşrethane türbesi
64. Abdi Darun hankâhı ve türbesi
65. Namazgâh mescidi
66. Hoca Birun türbesi
67. Şeybani sülâlesinin mezarları
68. Bağı Çınar (?)
69. Bağı Nev (?)
70. Bağı Şimal (?)
71. Bağı Behişt (?)
72. Bağı Dilgüşah (?)
73. Büdene (Bildırcın) koruluğu (?)
74. Gâri Aşıkân bölgesi (?)
75. Bağı Boldi (?)
76. Han Yurdu çayırı (?)
77. Kân-ı Gil çayırı (?)
78. Nakşi Cihan bağı (?)
79. Kulbe çayırı (?)
80. Derviş Muhammed Taminin çarbağı (?)
81. Çarbağı (?)
82. Bağı Meydan (?)
83. Köli Mogak çayırı (?)
84. Bahçe (?)
85. Hoca Daniar türbesi

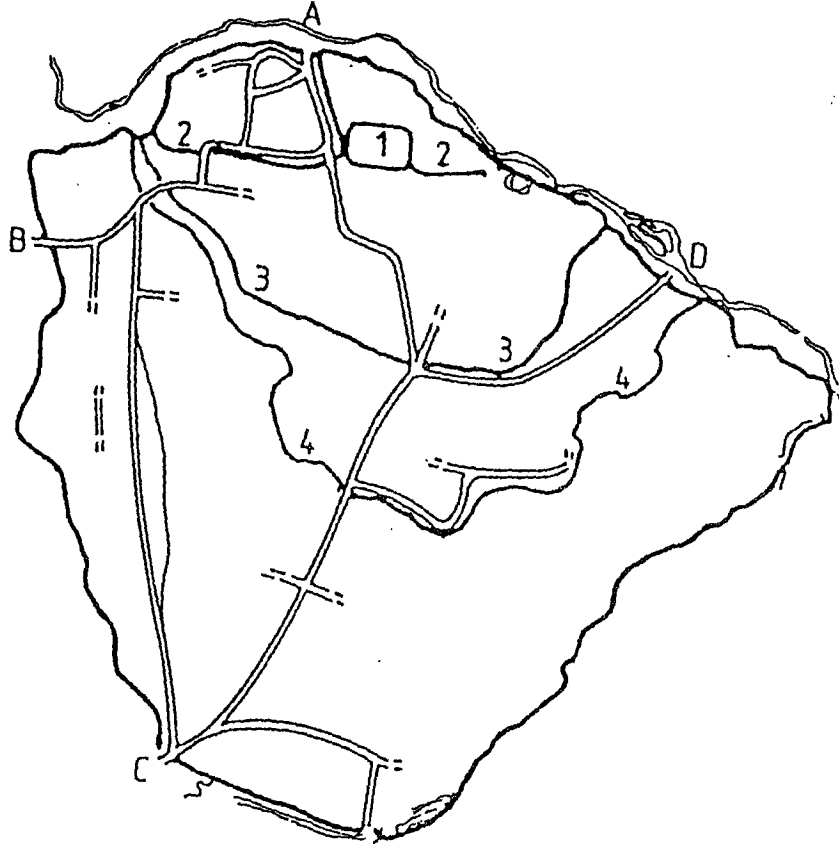
Plan 1: Metinde adı geçen bazı mimari yapıların ve yer isimlerinin Semerkand şehri planı üzerinde tahmini dağılımı (İ.Çeşmeli)

Plan of Afrasiab. Drawn by A. I. Terenozhkin

1. battlements; 2. moats; 3. ravines; 4. sites of archaeological finds; 5. direction of ancient streets; 6. building with cupola; 7. building with alabaster panels

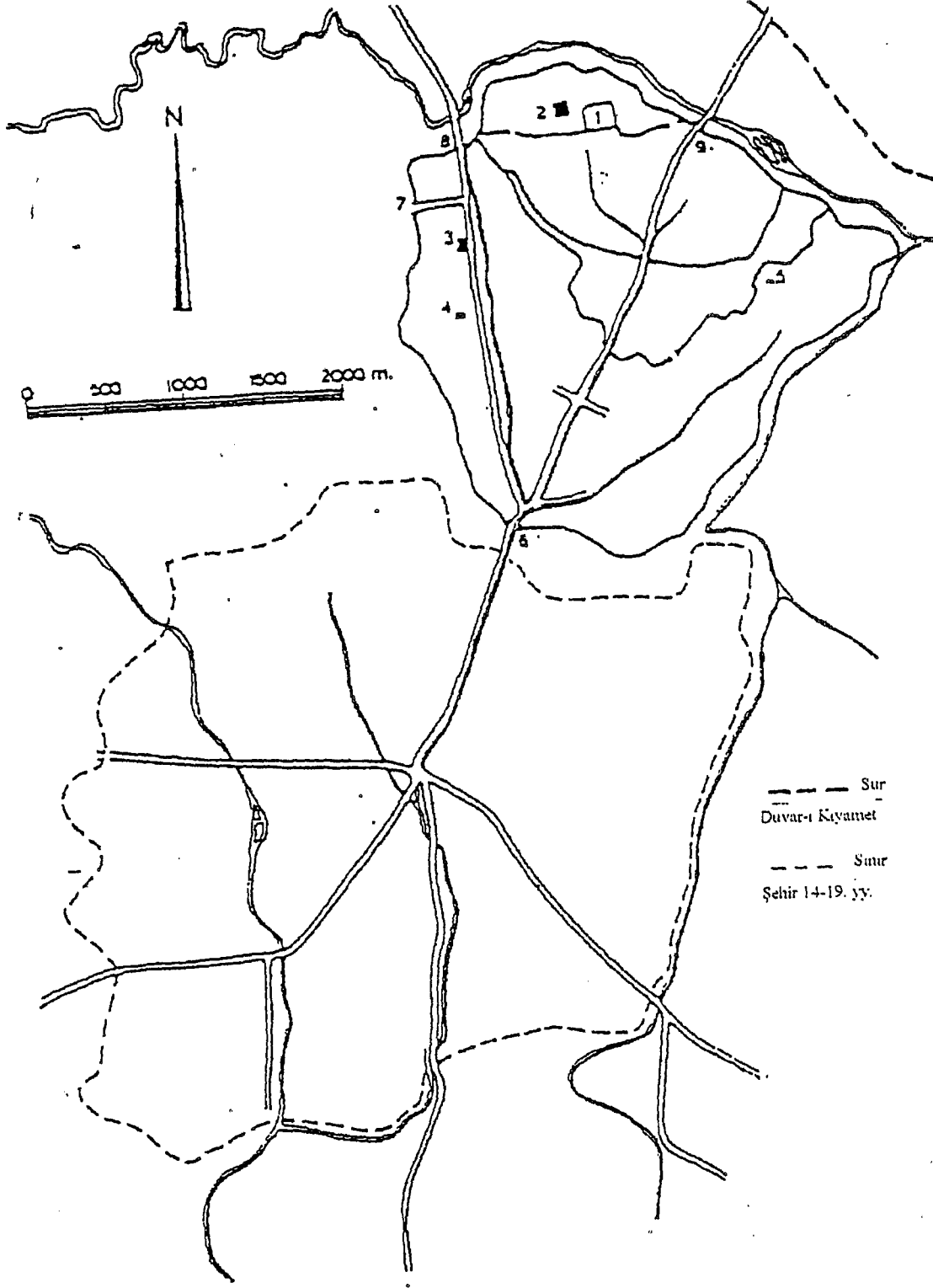
Plan 2: Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin planı (A. Mongait'den).

0 200 400 600 800 1000m.

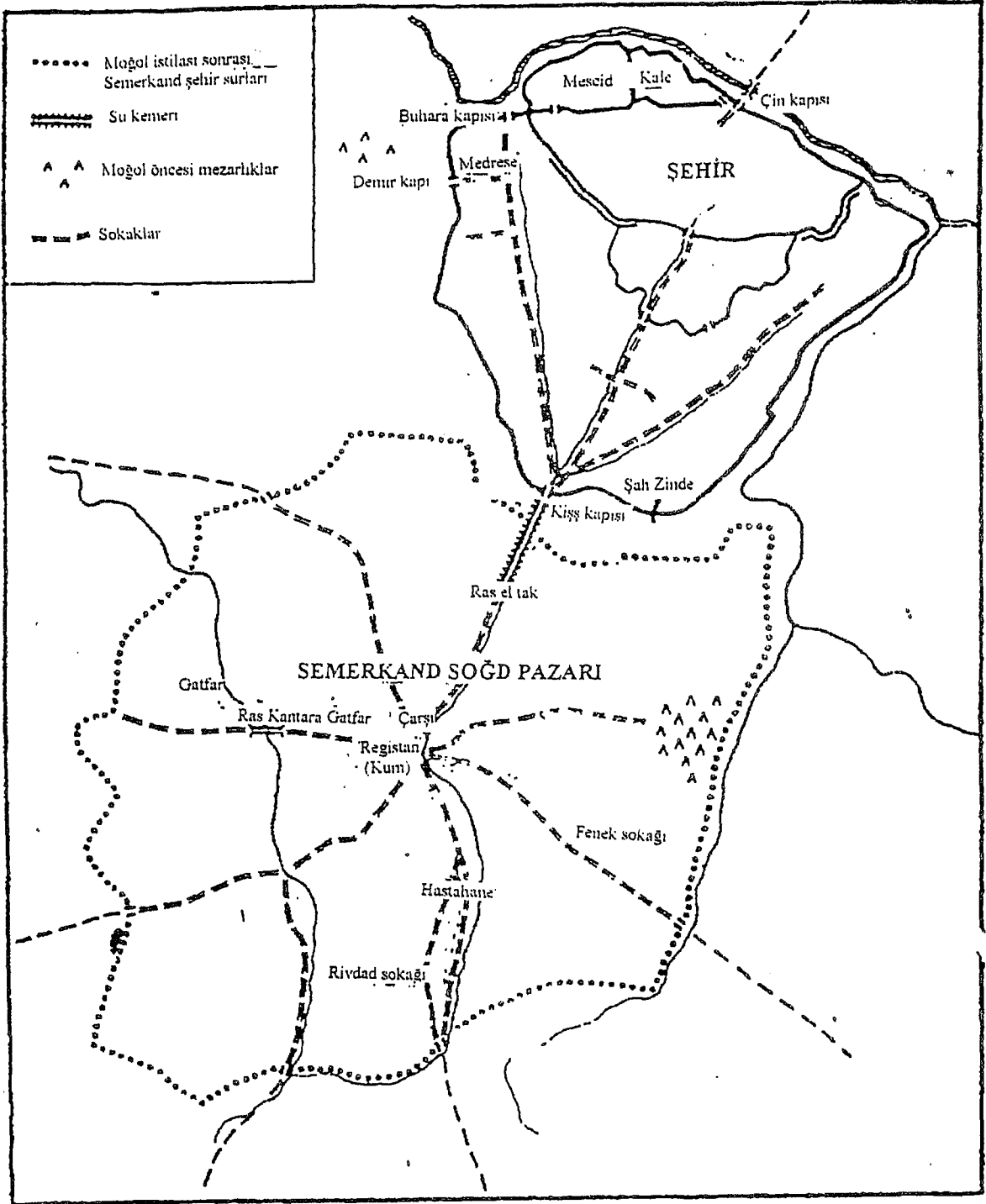
Afrasiab/Samarkand im 7.-8. Jh.
 1 = Zitadelle A = Bucharator
 2 = 1. Mauer B = Naubechar-Tor
 3 = 2. Mauer C = Kesch-Tor
 4 = 3. Mauer D = China-Tor

Plan 3: Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin planı (A. Mongait'den).

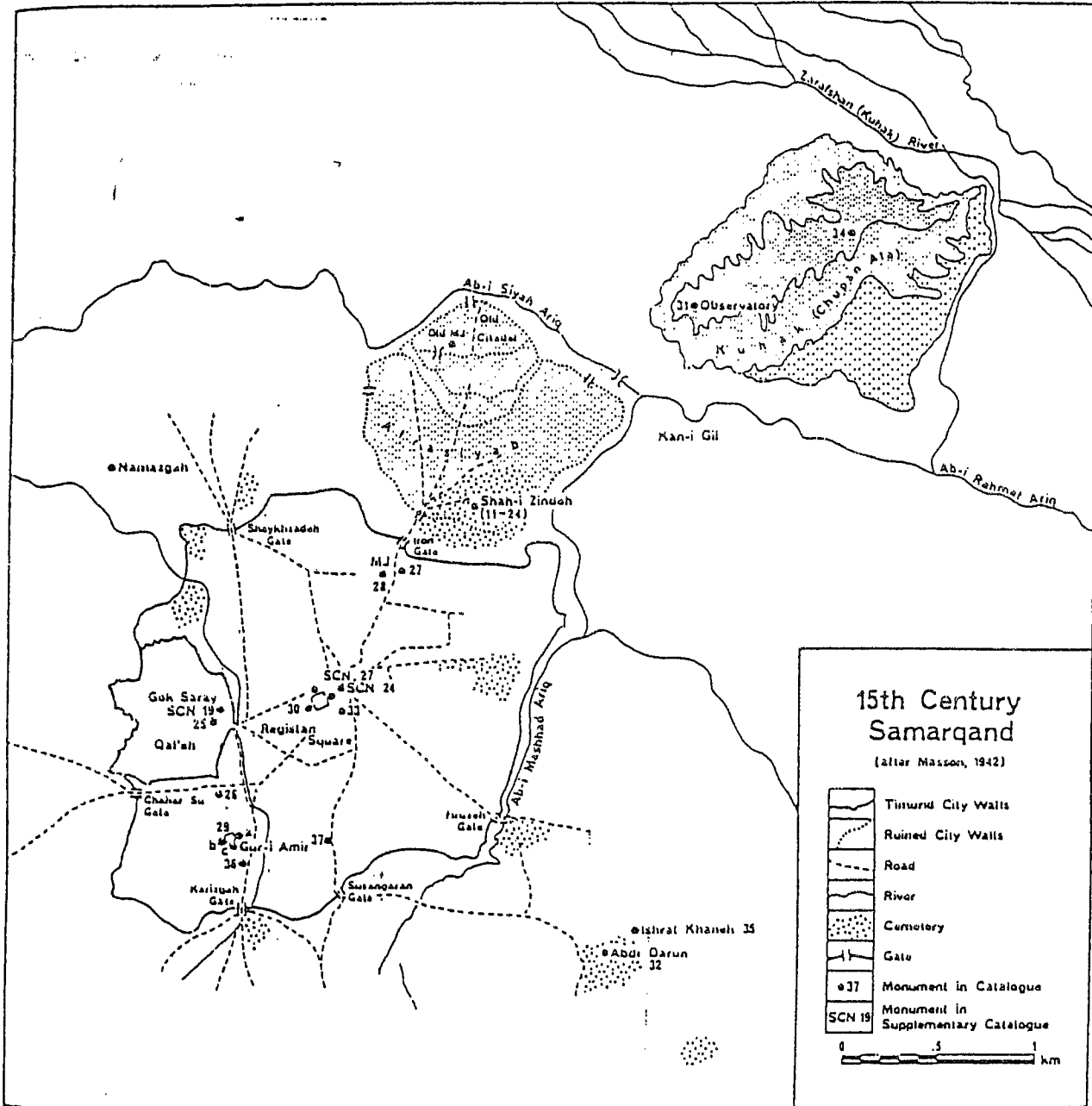

- 1- Kale 2- Mescit 3- Konut 4- Saray (?) 5- Kubbeli mekan 6- Kişş kapısı 7- Nevbahar kapısı 8- Buhara kapısı
9- Çin kapısı

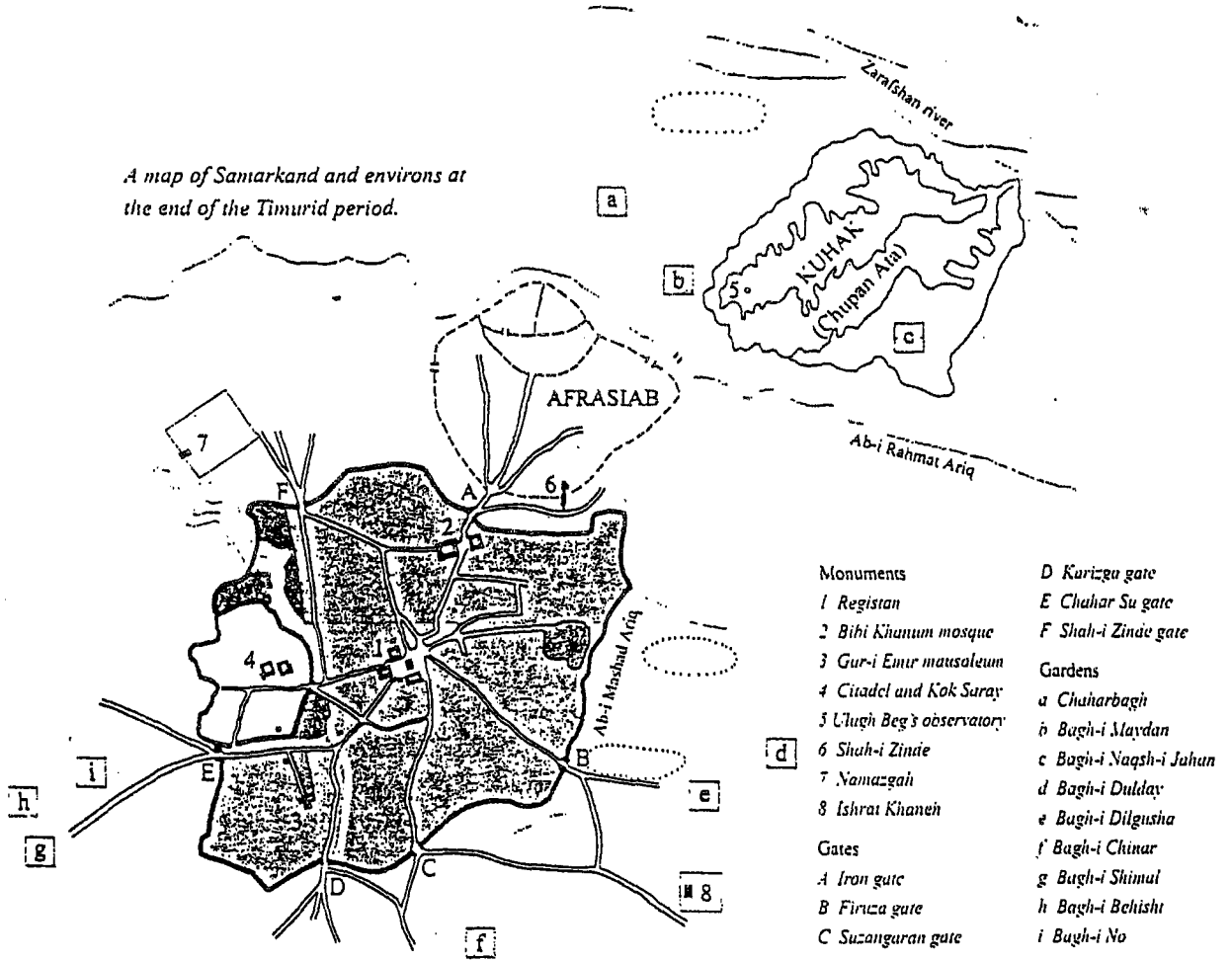
Plan 4: Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin planı (S.Chemelnizkij'den)

Plan 5: Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin planı (O. G. Bolşakov'dan)

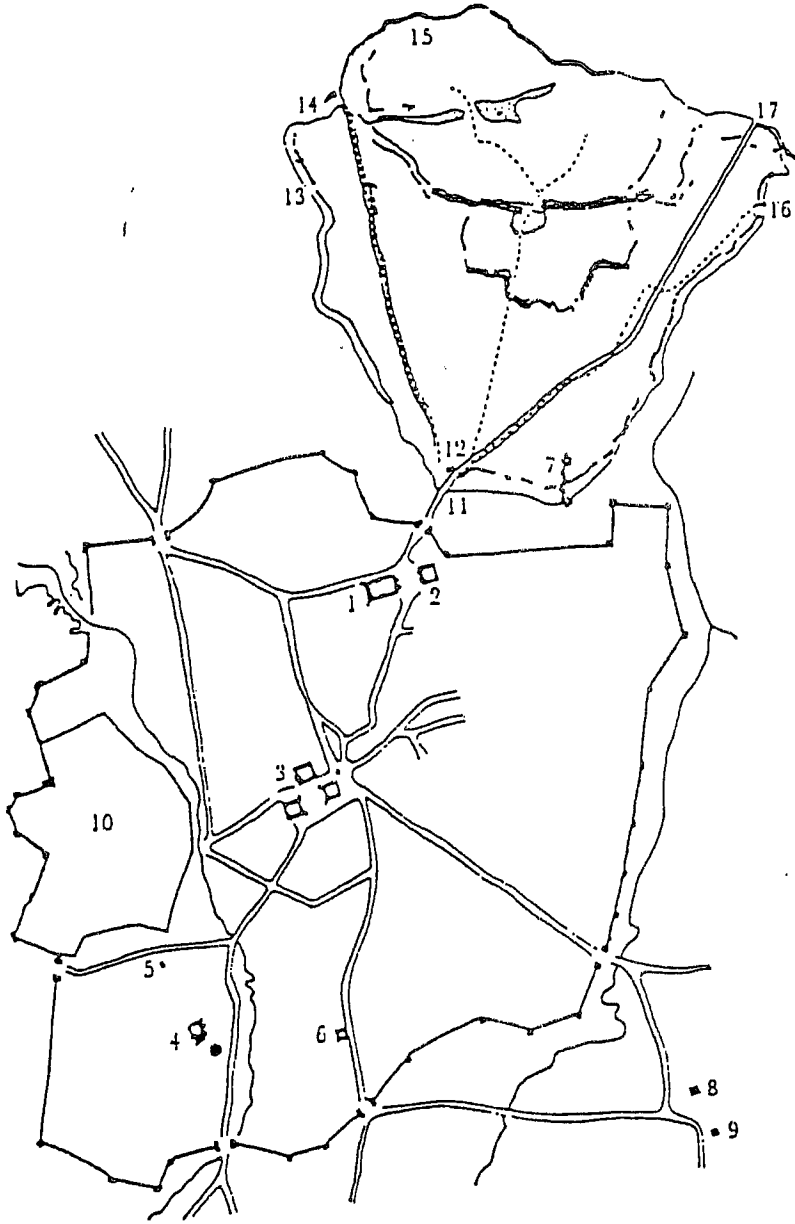

Plan 6: 15. yüzyılda Semerkand şehrinin planı (L. Golombek-D. Wilber'dan)

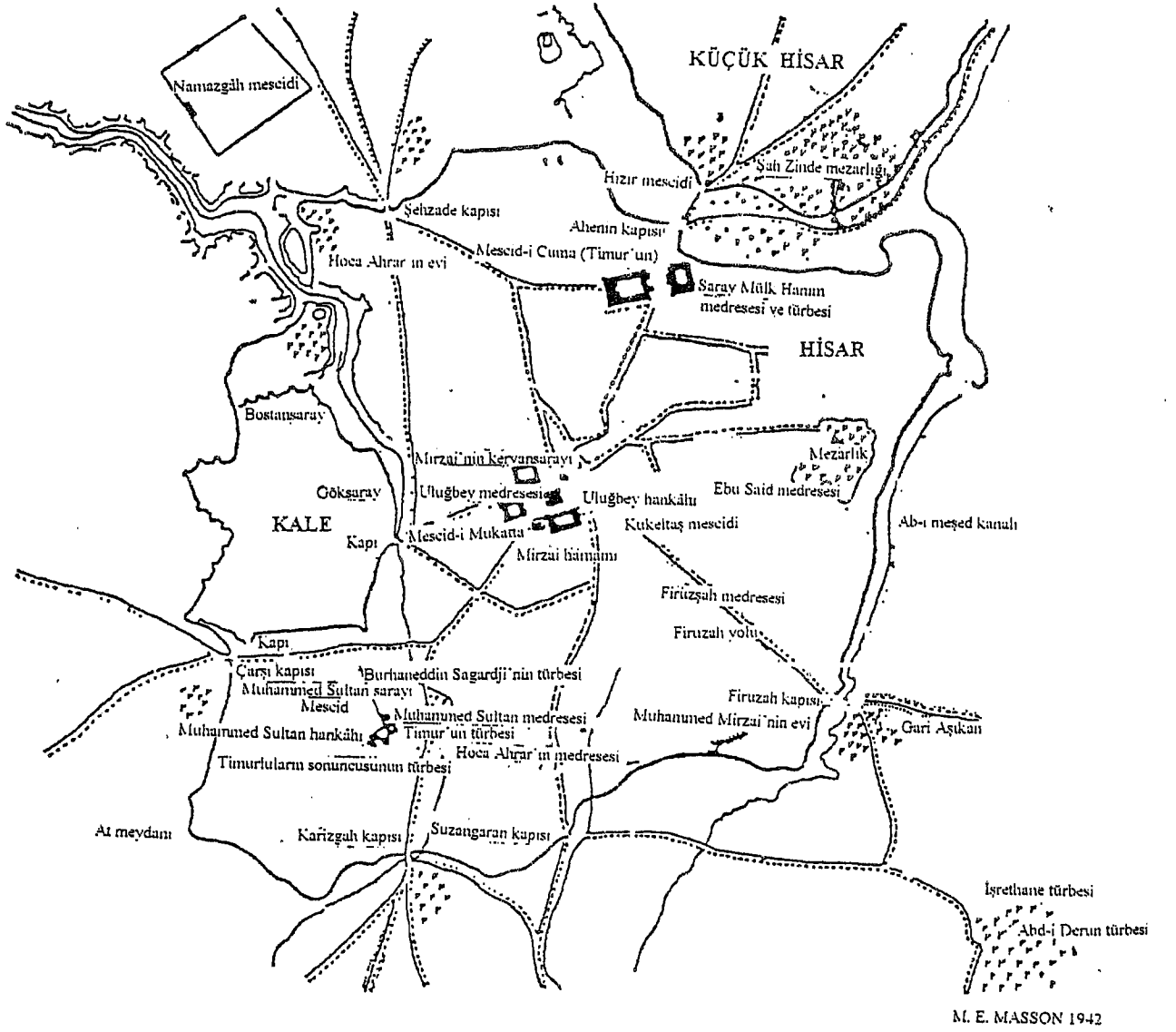
14

Plan 7: 15. yüzyılda Semerkand şehrinin planı (S.Bianca'dan)

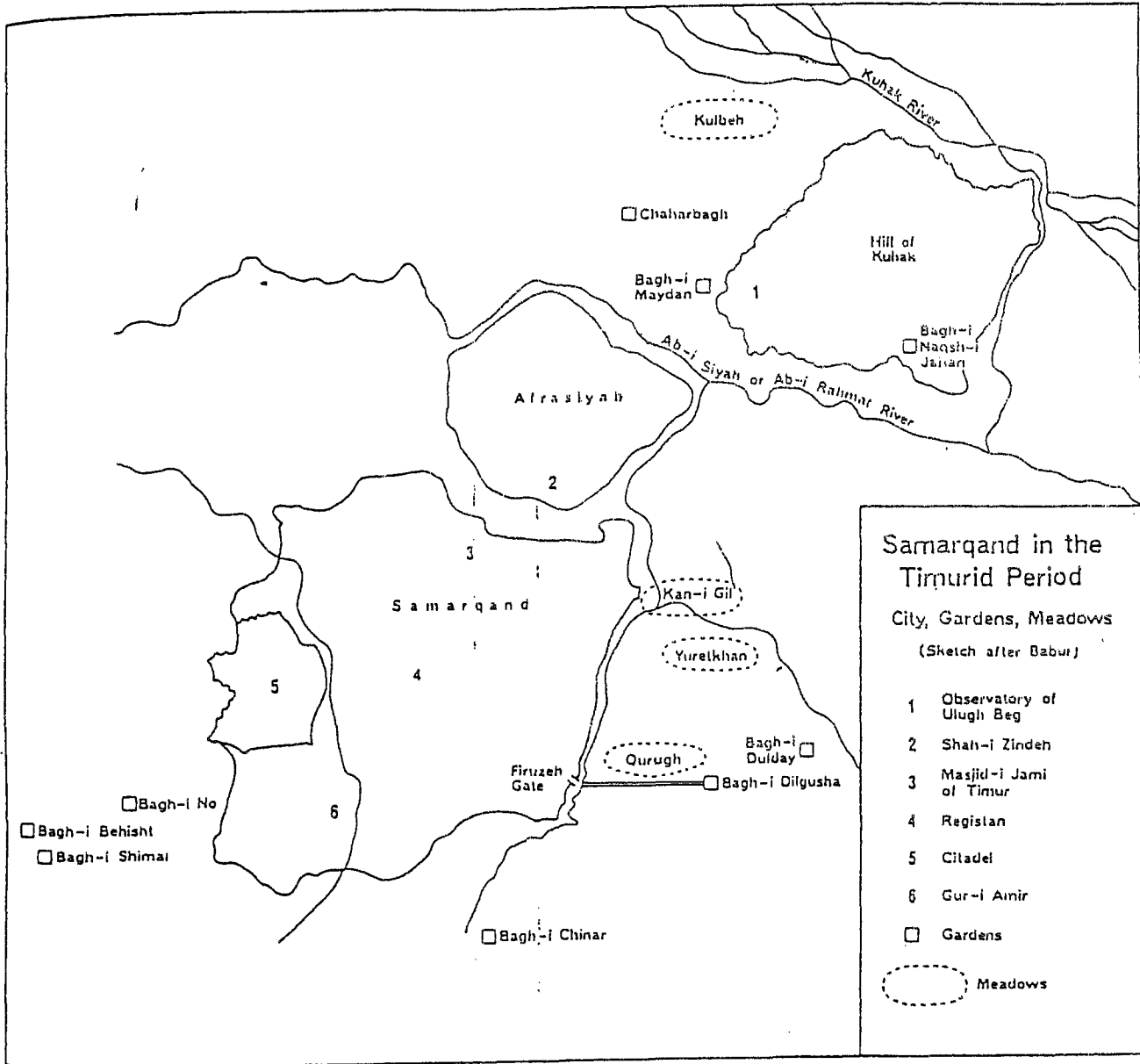

- Samarkand-Afrasiab
(nach Jaralow)
- 1 Bibi-Chanym-Moschee
 - 2 Medrese Sarai Mulk Chanym
 - 3 Registan
 - 4 Komplex Gur-i Emir
 - 5 ‚Ruchabad‘-Mausoleum Burhan ad-Din Saradschis
 - 6 Medrese Nadir Diwan Beki
 - 7 Schah-i Sinda
 - 8 Ischrat-Chana
 - 9 Abd-i Darun
 - 10 Stadtburg
 - 11 Kosch-Tor
 - 12 Chazret-Chyzyr
 - 13 Naubechar-Tor
 - 14 Buchara-Tor
 - 15 Zitadelle
 - 16 Chinesisches Tor
 - 17 Chodscha Danwar-Grabmoschee

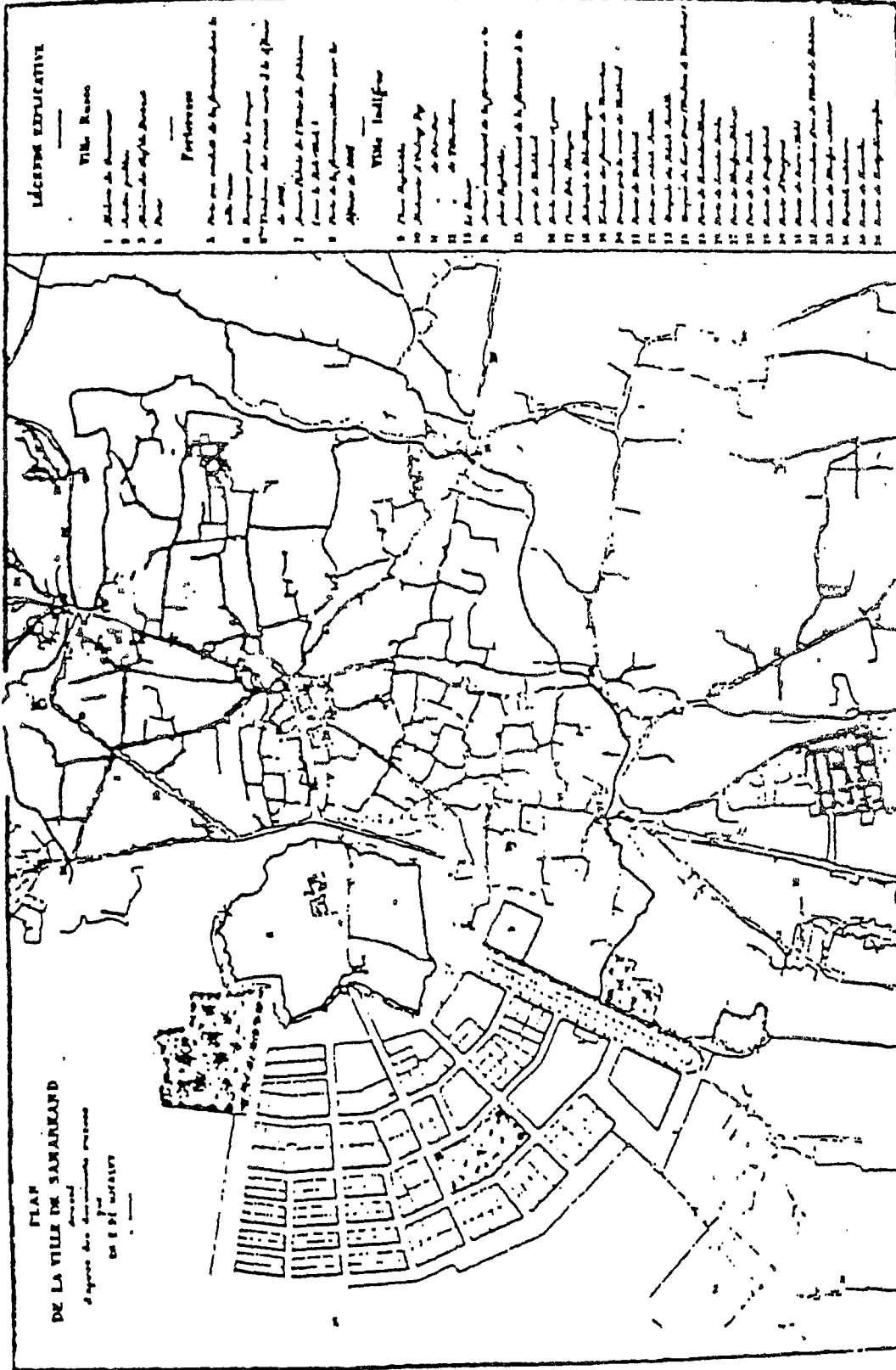
Plan 8: Afrasiab tepesi üzerindeki eski Semerkand şehrinin ve 15. yüzyıldaki Semerkand şehrinin planı
(B.Brentjes, *Mittelasien Kunst des Islam*, Leipzig 1979, s.49'dan)

Plan 9: 15. Yüzyılda Semerkand şehrinin planı (G. A. Pugacenkova-L. İ. Rempel'den)

Plan 10: 15. yüzyılda Semerkand şehrinin bağ ve bahçelerini gösteren plan (L. Golombek-D. Wilber'dan)

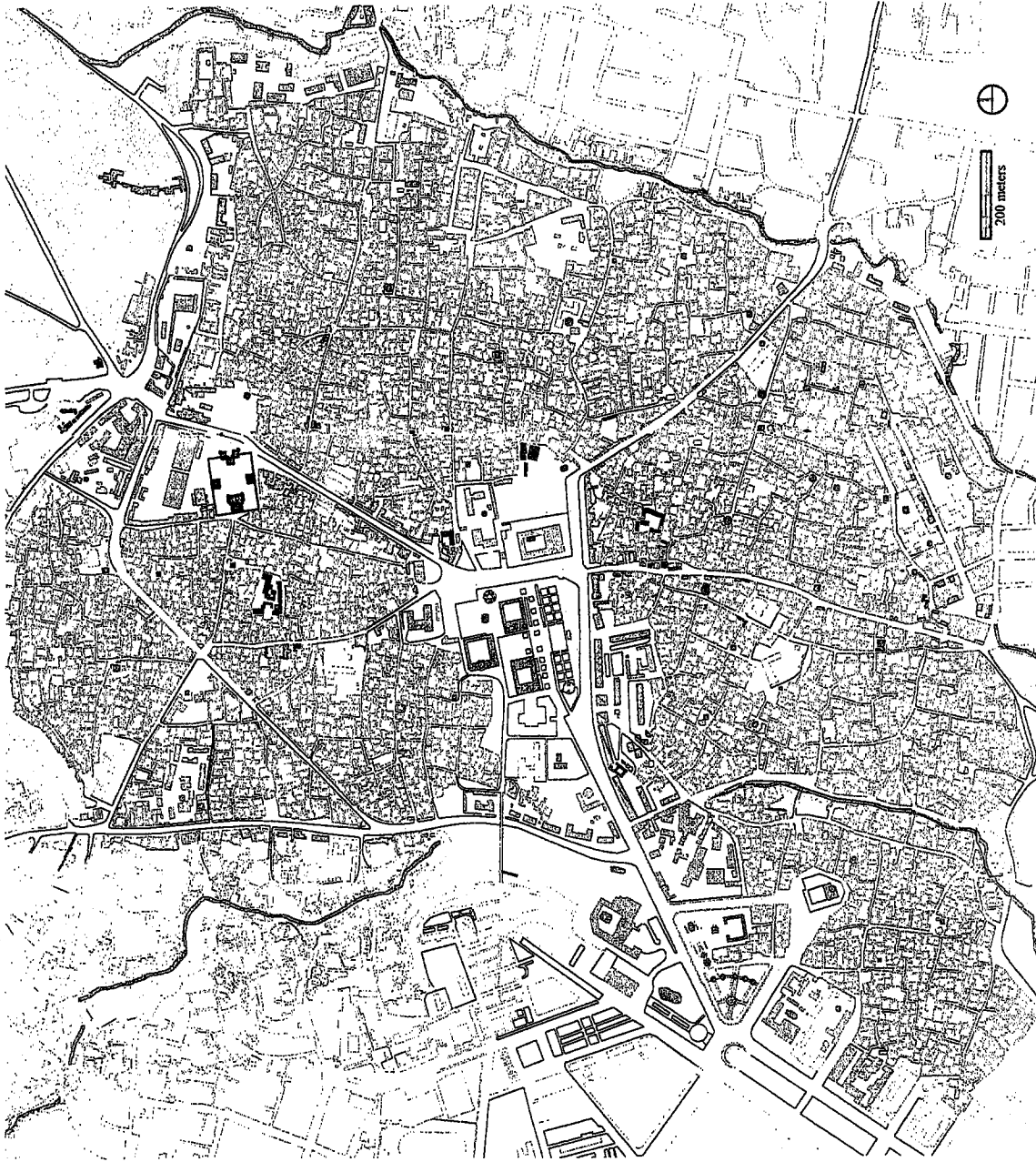

Plan 11: 19. yüzyılda Semerkand şehrinin planı (H. Vambery, *Mohammed in Asien Verbotene Reise nach Buchara und Semerkand* (1863-1864), Berlin 1983, s.271'den)

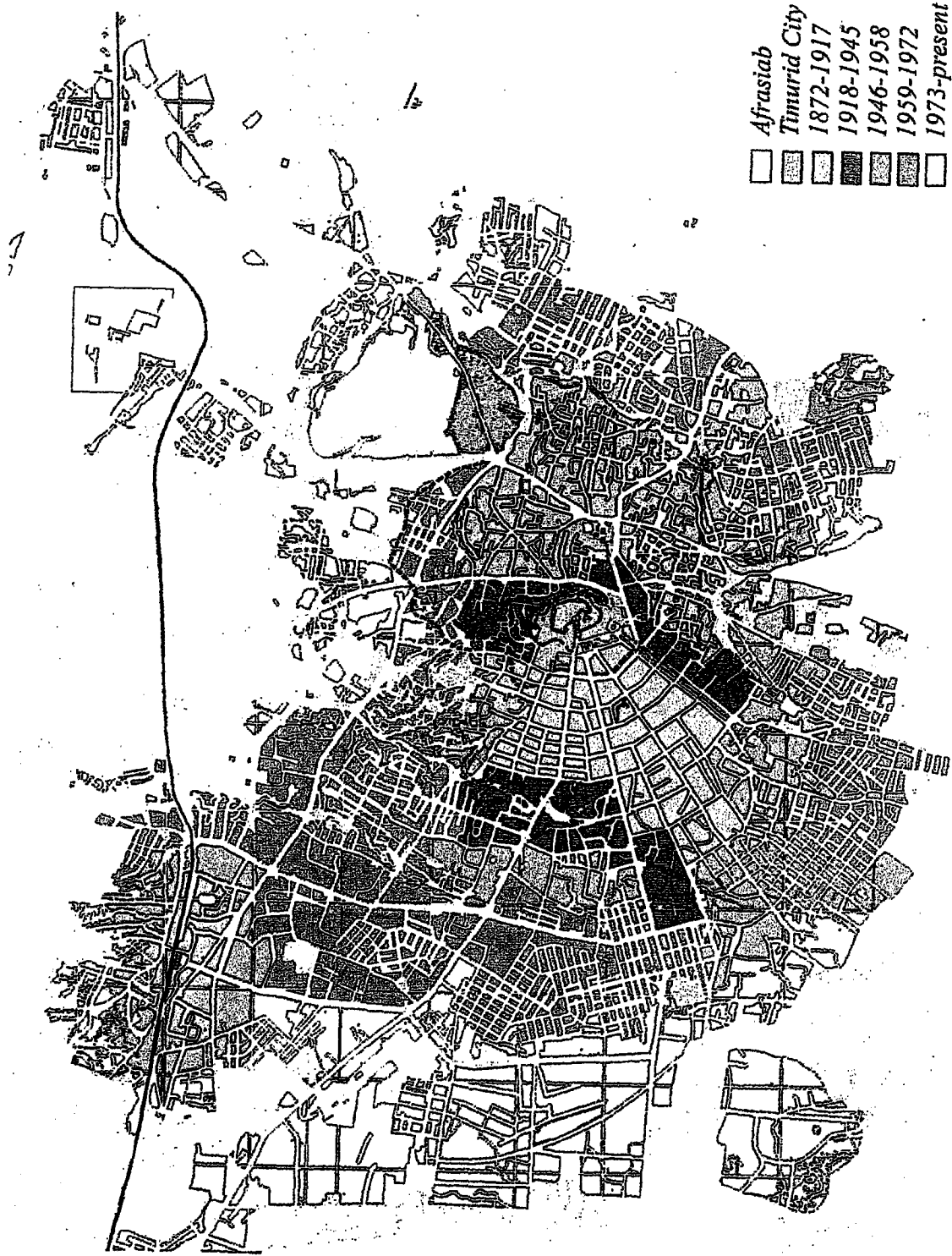
As part of the current planning initiative, a survey of land uses in the historic area was carried out in 1995. The plan shows schools and madrasah centres interspersed throughout the buildings in the upper section of Registan Road, in close proximity to the monument area. Commercial activities are concentrated primarily along Registan Road, Tachkent Street and, to a lesser degree, Pousifikent Street. The market area is located to the north, just outside the Iron Gate.

Existing Land Uses

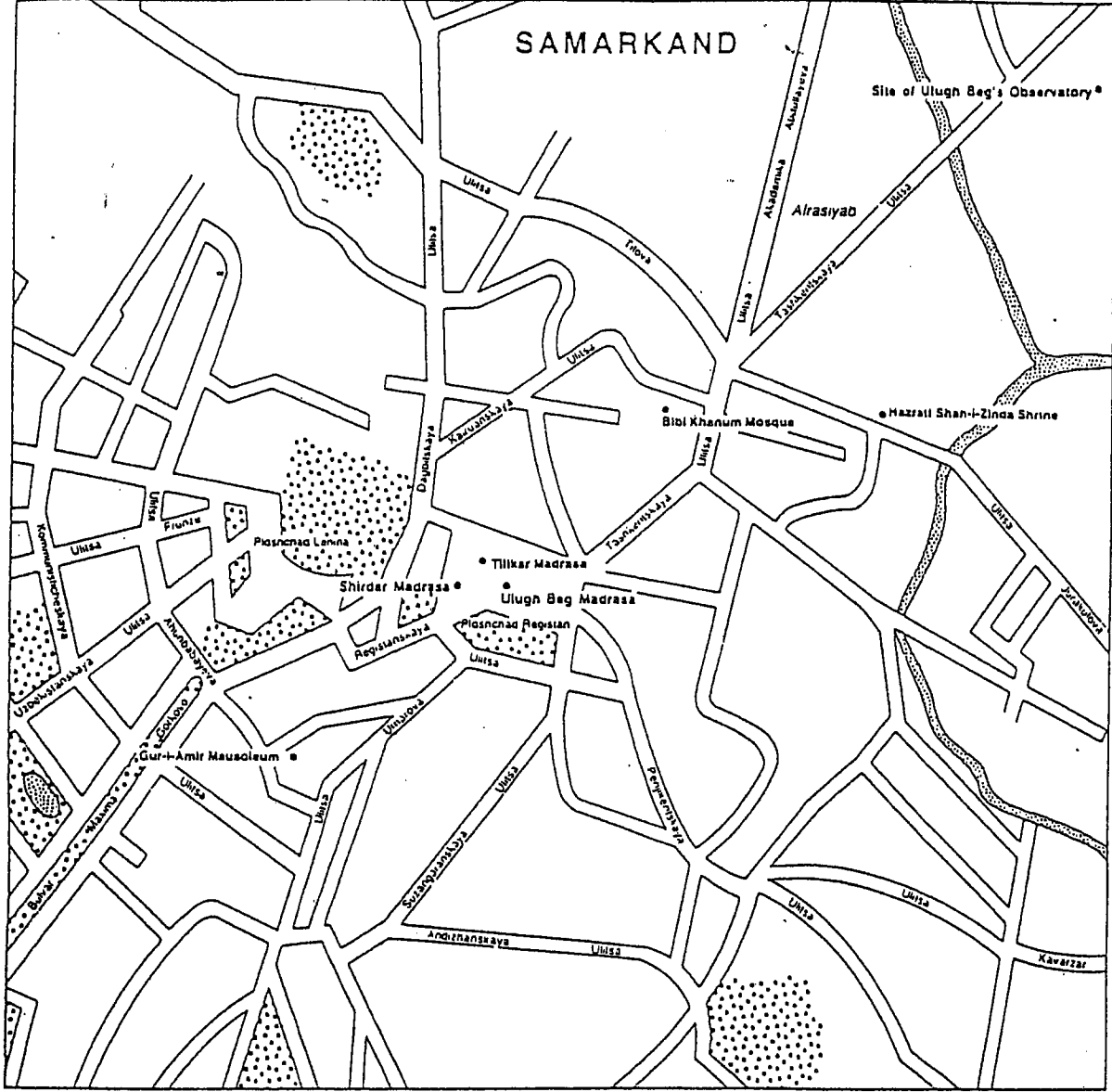
	Monument
	Madrasah centre
	Low-rise housing
	Apartment building
	School, kindergarten
	Public/Cultural use
	Hospital, health facility
	Commercial use
	Hotel, restaurant
	Workshop
	Industry

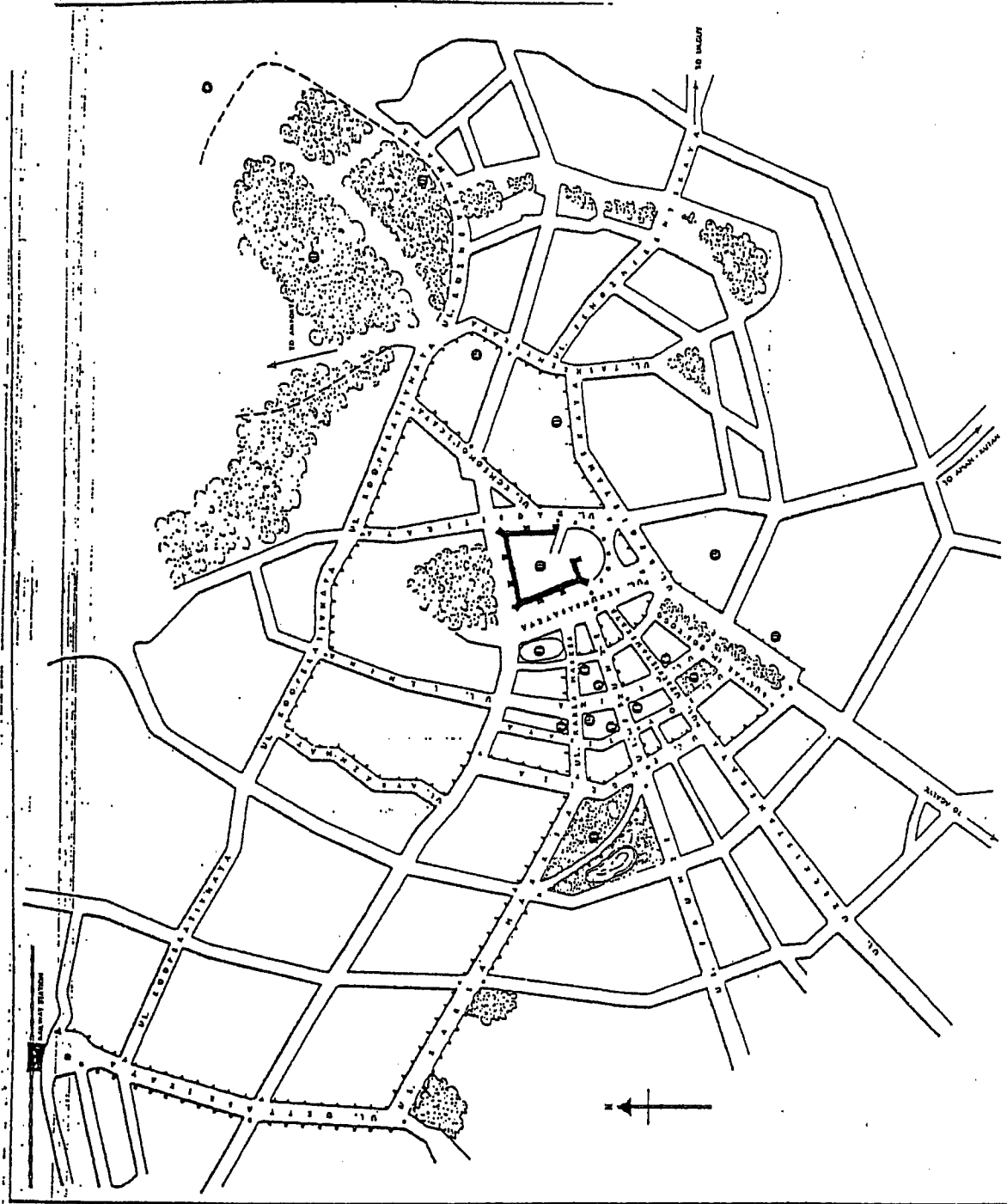
Plan 12: Günümüzde Semerkand şehrinin planı (S.Bianca'dan)

Plan 13: Günümlizde Semerkand şehrinin planı (S.Bianca'dan)

Plan 14: Günümüzde Semerkand şehrinin planı (J. Lawton'dan)

Samarkand

die heutige Stadt

Richtzeichen

- 1 Park mit See
- 2 Hotel *Rifortin*
- 3 Stadion
- 4 Post
- 5 Medizinisches Institut
- 6 Russisches Theater
- 7 Gorki-Park
- 8 Uzbekisches Theater
- 9 Museum für Geschichte, Kultur und Kunst der Unbekannten SSR
- 10 Kino
- 11 Universität

Baudenkmäler, archäologische Oberreste und Ausgrabungsstätten

- 12 Gür-i-Amir, das Mausoleum
Timur
- 13 Der *Rifortin*
Madrasa des Ulugh-beg
Madrasa Shih Doh
Madrasa Tilla Korif
- 14 Die Mauer der Bibi Khanum
- 15 Die Grabstätten und Mausoleen:
Khidr-zadah Rind - Amir-zadah -
Turghlo Yekin (Amir Husain) -
Turkin Ala (Shah-i-Mulk) -
Shirin Bibi Ala - Oktogonal-
bau - "Urtdih" 'AF' - Mausoleum
eines Unbekannten - Amir Burun-
dak (?) - Tuman Ala - Khoja
Ahmad - Shih Arab' (?) -
Kusam ibn 'Abbas (Shih Zindah)
- 16 Die Sternwarte des Ulugh-beg
- 17 Die alte Festung
- 18 Die Gegend von Afrasiab oder
Afr-Samarkand

Plan 15: Gijuntizide Semerkand şehrinin planı (D. Brandenburg'dan)